

УДК 332.6:338.5
КП
№ держреєстрації 0115U000845
Інв. №

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет (СумДУ)
40007, м. Суми, вул. Римського-Корсакова, 2; тел. 68-77-64

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор з наукової роботи

д-р фіз.-мат. наук, професор

_____ А.М. Черноус

22.03.2018 р.

ЗВІТ
ПРО НАУКОВО-ДОСЛІДНУ РОБОТУ
ПРИРОДНО-РЕСУРСНА РЕНТА У ФОРМУВАННІ
ЛАНЦЮГІВ ВАРТОСТІ
(остаточний)

Начальник НДЧ
канд. фіз.-мат. наук, с.н.с.

22.03.2018 р.

Д. І. Курбатов

Науковий керівник НДР
к.е.н., професор

22.03.2018 р.

А.Ю. Жулавський

2018

Рукопис закінчено 20 березня 2018 р.

Результати роботи розглянуто науковою радою Сумського державного університету, протокол від 22.03.2018 р. № 7

СПИСОК АВТОРІВ

Керівник НДР, канд.екон. наук, професор	_____ (підпис) (22.03.2018 р.)	А.Ю. Жулавський (вступ; підрозділ 1.1; висновки; рекомендації)
Відповідальні виконавці: канд.екон. наук, ст.викл.	_____ (підпис) (22.03.2018 р.)	Т.В. Бондар (підрозділ 2.1; 2.2; 2.3)
канд.екон. наук, доцент	_____ (підпис) (22.03.2018 р.)	Ю.В. Галинська (підрозділ 3.1; 3.2)
Виконавці: асистент	_____ (підпис) (22.03.2018 р.)	Н.В. Копилова (підрозділ 1.2; 1.3)
асистент	_____ (підпис) (22.03.2018 р.)	В.В. Кубатко (підрозділ 2.4)
Студент	_____ (підпис) (22.03.2018 р.)	О.А. Самофалова (підрозділ 3.3)

РЕФЕРАТ

Звіт про НДР: 81 с., 3 розділи, 3 табл., 14 рис., 50 джерел.

ВАРТІСТЬ, КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ ПІДПРИЄМСТВА, ЛАНЦЮГИ ВАРТОСТІ, ПРИРОДНА РЕНТА, ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ, РЕНТНИЙ ДОХІД.

Об'єкт дослідження – природно-ресурсна рента в ланцюгах вартості.

Мета роботи – удосконалення науково-методичних підходів до визначення природно-ресурсної ренти та її місця у ланцюгах вартості.

Методи дослідження: загальні та конкретні методи наукового дослідження, такі як аналіз, порівняння, факторний аналіз, структурний аналіз, системний підхід, економіко-математичні методи.

Елементами наукової новизни у роботі є: розвиток теоретичних та методичних положень, що стосуються ролі та місця природно-ресурсної ренти у формуванні ланцюгів вартості; визначення сутності та структури потенціалу розвитку в системі конкурентоспроможності підприємства; визначення місця природної ренти при формуванні ланцюгів вартості на рівні підприємства; науково-методичні підходи до виявлення рентних відносин у тіньовому секторі економіки; розвинуто теоретичні та методичні засади оцінювання рентного доходу природоексплуатуючих підприємств та його розподілу між державою, територіальною громадою та суб'єктами господарювання.

Наукові і практичні результати НДР можуть бути використані при розробці стратегій розвитку природоексплуатуючих підприємств у взаємозв'язку з іншими складовими ланцюгів вартості. Пропозиції щодо розподілу рентних доходів можуть бути застосовані при визначенні доходів та витрат місцевих бюджетів. Сферою застосування основних положень НДР є природодобувні підприємства та територіальні громади, на території яких вони розташовані.

Робота має економічну ефективність, яка полягає в економії витрат, що формують ланцюги вартості. Соціальна ефективність полягає у визначенні доходів та витрат місцевих бюджетів внаслідок розподілу та перерозподілу природно-ресурсної ренти та спрямування їх на вирішення соціальних проблем. Значимість роботи полягає у розвитку теоретичних та методичних положень оцінювання рентних доходів, їх розподілу та перерозподілу при формуванні ланцюгів вартості. Дослідження є перспективними у вирішенні завдань щодо раціонального використання природних ресурсів території та формуванні стратегії їх розвитку.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
1 ПРИРОДНО-РЕСУРСНА РЕНТА В СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН.....	8
1.1 Концепція вартості в сучасній економічній теорії.....	8
1.2 Природно-ресурсна рента як складова економічних відносин.....	12
1.3 Природно-ресурсна рента при формуванні ланцюгів вартості.....	20
2 ПРИРОДНО-РЕСУРСНА РЕНТА ПРИ ФОРМУВАННІ ЛАНЦЮГІВ ВАРТОСТІ ПІДПРИЄМСТВА.....	26
2.1 Системні зв'язки промислового підприємства.....	26
2.2 Потенціал конкурентоспроможності підприємства.....	30
2.3 Ланцюги вартості промислового підприємства з урахуванням екологічного фактору	33
2.4 Рентні відносини у тіньовому секторі економіки.....	42
3 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ЩОДО ВРАХУВАННЯ РЕНТНОЇ СКЛАДОВОЇ У ПРИРОДОКОРИСТУВАННІ.....	50
3.1 Формування та розподіл рентного доходу паливовидобувних підприємств.....	49
3.2 Методичні підходи до оцінювання рентного доходу у природокористуванні.....	60
3.3 Природно-ресурсна рента як основа бюджетно-фінансової спроможності територіальних громад.....	64
ВИСНОВКИ.....	73
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ.....	77

ВСТУП

Розвиток теорії ренти активізувався, починаючи з 90-х років ХХ ст., що зумовлено зміною системи економічних відносин та появою нових тенденцій, пов'язаних із рухом до постіндустріального суспільства. Проблема природної ренти стрімко вийшла зі сфери вузькоспеціального академічного побутування і стала найгострішим питанням сучасної економіки, політики і права. Розгорнулися обговорення цієї проблеми в засобах масової інформації, серед експертів в цій галузі, а також в органах законодавчої та виконавчої влади.

Розробкою та дослідженням теорії ренти займалися вчені різних напрямків і шкіл економічної теорії у різні часи. Вагомим внеском на етапі становлення і розвитку рентної концепції стали праці класиків економічної теорії: Ф.Кене, А.Тюрго, У.Петті, А.Сміта, Дж. Андерсена, Д. Рікардо, Дж. Мілля, Н.Сеніора, І.Тюнена, В.Парето, К. Маркса, А.Маршалла.

Сучасні наукові школи розробляють, обговорюють і приймають концепції та моделі, які дозволяють вирішувати проблеми вилучення і розподілу ренти.

Не дивлячись на значну кількість наукових досліджень, присвячених аналізу проблем рентного регулювання, дотепер відсутні єдність поглядів на походження ренти, виникнення і розподіл рентних доходів.

Важливо зазначити, що підхід до ренти історично розвивався у двох напрямках:

- рента як дохід власника землі
- рента як плата за користування землею, тобто орендна плата.

Рента є одним з елементів ланцюгів вартості. Концепція ланцюга накопичення вартості застосовувалася в 1960-х і 1970-х рр. аналітиками, котрі планували розвиток експорту мінералів. Вона також використовувалася французькими вченими у вигляді поняття *filiere*, що буквально означає "нитка". Цей термін використовувався в кінці 1970-х і початку 1980-х рр. для опису задачі, що стояла перед французькою промисловістю, розмотати всю нитку ланцюга накопичення вартості. Протягом 1990-х рр. аналіз ланцюга

накопичення вартості набув широкого застосування. У сучасних умовах конкурентоспроможність підприємства розглядається у контексті його вартісного ланцюга. Розвиток підприємства у сучасних умовах повинен базуватися на всебічному врахуванні екологічного імперативу. Тому конкурентоспроможність підприємства і продукції повинні враховувати екологічний фактор. На основі такого підходу було сформовано поняття екологічно орієнтованої конкурентоспроможності підприємства.

Організаційно-економічний механізм забезпечення екологічно орієнтованої конкурентоспроможності ґрунтується на теоретичній моделі підприємства як відкритої системи.

Актуальність роботи полягає в тому, що за останній час в умовах нестабільної економіки та зростаючих цін на енергоносії як для побутового, так і для промислового споживання все частіше згадують природно-ресурсну ренту, що привласнюється видобувними компаніями. Деякі автори пропонують відкрити цільові особові рахунки, кошти з яких пішли б на лікування, освіту, поліпшення житлових умов і т. п. Представники природоексплуатуючого бізнесу, у свою чергу, прагнуть довести, що всі «надлишки» доходів у тому чи іншому вигляді держава у них вилучає, в той час як подальший розвиток галузі вимагає значних капіталовкладень. Усе це свідчить лише про те, що немає дієвого механізму вилучення та розподілу рентного доходу, який виникає при видобуванні природних ресурсів. Безумовно, питання взаємозв'язку рентних доходів від видобування природних ресурсів та соціальної захищеності населення країни є дуже актуальними. У світі існують приклади ефективного перерозподілу природної ренти на користь суспільства. У таких країнах, як ОАЕ, США, штат Аляска, Норвегія, Франція, вже давно впровадили механізми, що забезпечують додатковий дохід для населення та розвиток соціальної інфраструктури за рахунок природної ренти. По-друге, Україна, з територією, що дорівнює 0,4 % від світової, має сировинні запаси надр розміром 5 % від

світових. Тому природна рента розглядаєть як додатковий дохід, який може сприяти покращанню умов життя населення України.

Мета роботи – удосконалення науково-методичних підходів до визначення природно-ресурсної ренти та її місця у ланцюгах вартості.

Сферою застосування основних положень НДР є природо видобувні підприємства та територіальні громади, в яких вони розташовані. Наукові і практичні результати НДР можуть бути використані при розробці стратегій розвитку природоексплуатуючих підприємств. Пропозиції щодо розподілу природно-ресурсної ренти можуть бути застосовані при визначенні доходів місцевих бюджетів.

Назви проміжних звітів: «Природно-ресурсна рента в системі економічних відносин»; «Природно-ресурсна рента при формуванні ланцюгів вартості підприємства»; «Теоретико-методичні підходи щодо врахування рентної складової у природокористуванні».

1 ПРИРОДНО-РЕСУРСНА РЕНТА В СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

1.1 Концепція вартості в сучасній економічній теорії

Перші уявлення про вартість існують тисячоліття, тому це поняття покладено в основу знань про суспільне виробництво. Варто зауважити, що в цілому в літературі не має універсального і єдиного визначення вартості, кожен автор привносить своє власне бачення даного поняття як економічної категорії.

Розвиток економічної науки безпосередньо пов'язаний з пошуком відповіді на питання про природу вартості, цінності та джерела прибутку, які в сукупності представляють собою органічну єдність. Різні підходи стосовно визначення вартості, цінності та прибутку, виходячи з конкретних соціально-історичних умов і суб'єктивних вподобань окремих авторів, відбивали особливості цих понять.

Розвиток економічної науки безпосередньо пов'язаний з пошуком відповіді на питання про природу вартості, цінності та джерела прибутку, які в сукупності представляють собою органічну єдність. Меркантилісти вважали торгівлю джерелом додаткових грошей і багатства; фізіократи ототожнювали отримання чистого доходу з дією сил природи в сільському господарстві; основоположники класичної школи робили акцент на ролі продуктивної сили праці як основного джерела вартості; прихильники трьох факторів виробництва пропонували при визначенні ціни враховувати продуктивність землі, вклад капіталу і витрати працівника; автори теорії граничної корисності розмір ціни при співпаданні попиту з пропозицією пояснювали суб'єктивно-психологічною оцінкою споживачем корисності блага на сьогоднішній день в порівнянні з майбутніми доходами, що й визначало його велику цінність [11].

Різні підходи стосовно визначення вартості, цінності та прибутку, виходячи з конкретних соціально-історичних умов і суб'єктивних вподобань окремих авторів, відбивали особливості цих понять.

Основу, на якій розбудована сучасна економічна наука розробили і розвинули класиками, а саме: У. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо, К. Маркс та ін.. Над дослідженням актуальних проблем теорії вартості працюють провідні українські вчені – Т. Артьомова, З. Галушка, А. Гальчинський, О. Клішова, Т. Момот, А. Серіков та ін. Натомість сучасні економічні реалії потребують подальших теоретичних розвідок, в тому числі шляхом переосмислення надбань науки.

Проблема вартості виникає при перших же спробах з'ясувати істотні економічні зв'язки, закономірності обміну, відношення еквівалентності.

Питанням вартості займалися багато економістів, і у кожного з них були свої погляди на процеси формування вартості. Отже, виникло кілька теорій вартості. Як вже відомо, починаючи з XVIII століття, у трактуванні вартості, переважали дві основні наукові парадигми: трудова теорія вартості та теорія граничної корисності. Саме вони послужили основою двох провідних гілок сучасної політичної економії - класичної традиції та неокласики. Обидві гілки збереглися, хоча й різною мірою представлені в течіях та школах сучасної економічної думки.

Класична політекономія прагнула досліджувати насамперед сутність вартості, тобто вона ставила насамперед питання не про величину вартості, досліджувала не процес формування ціни товару, а намагалася пояснити в першу чергу що таке вартість взагалі, яка її природа, в чому полягає її якість на відміну від всіх більш-менш поверхневих кількісних проявів і відповідних їм понять (мінова вартість, ціна, гроші і т.д.). Так, А. Сміт вважав, що вартість формується, перш за все, чинником праці, який є базою обміну: “Товари мають вартість певної кількості праці, який ми міняємо на те, що, на нашу думку, має в даний час вартість тієї ж кількості праці” [44, с.15.]. А. Сміт вважав, що багатством суспільства є сукупність корисних речей, з

одного боку, створених власною працею народів, що утворює це суспільство, а з іншої сторони – отриманих через взаємовигідний товарний обмін, пропорції якого також визначаються витратами праці [44, с.42].

Досліджуючи теорію вартості, А. Сміт помітив, що вартість товару можна визначити, по-перше, кількістю робочого часу його виробництва або, по-друге, кількістю робочого часу, який витрачений на виробництво обмінюваного товару. На його думку, з появою капіталу та земельної власності товари перестають обмінюватися пропорційно витратам на їх виробництво і починають обмінюватися пропорційно витратам виробництва, які складаються з доходів: заробітної плати, прибутку і ренти. Безперечним є те, що А. Сміт сприйняв трудову теорію вартості і використовував її як основу для пояснення всіх економічних явищ капіталістичного суспільства того часу. Піддавши критиці положення фізіократів про виняткову роль землеробської праці як праці продуктивного, він висунув тезу: вартість створюється працею незалежно від галузі виробництва.

Говорячи про політичну економію, Д. Рікардо зазначав: «Ніщо не породило так багато помилок і розбіжностей у цій науці, як саме невизначеність понять, які пов'язувалися з словом «вартість».[40, с. 3]. Розробка теоретичних основ класичної економічної школи подальший розвиток отримала в працях Д. Рікардо, який стверджував, що вартість товару визначається необхідною працею, витраченою на його виробництво. Заслуга Рікардо полягає в тому, що він розглядав закон вартості як вихідний пункт аналізу всієї системи капіталістичної економіки і звів до цієї основи всі інші категорії економічної теорії. Важливе місце у вченні Д. Рікардо відводиться теорії ренти. Він доводив, що джерелом ренти виступають не особливі сили природи, а людська праця. При дослідженні ринкової ціни він виходить з того, що вона має двоїсту природу і виражає суперечливу зв'язок витрат робочого часу та корисності праці. Звідси він робить висновок, що товари, які мають корисністю, черпають свою мінову вартість із двох джерел: своєї рідкості і кількості праці, потрібної для їх виробництва.

Важливий внесок у розвиток економічної теорії зробив Карл Маркс. Суть його поглядів полягала в тому, що в реальному житті виробництва взагалі не існує, а суспільне виробництво має дві сторони: продуктивні сили та виробничі відносини. Особливо цінним у Маркса є те, що в своїх роботах він відкрив закон додаткової вартості [27].

Після Маркса пріоритетним є протилежний погляд на вартість як на прояв корисності речі або потреби в ній (теорія граничної корисності). Згодом з'явилася думка про необхідність якогось синтезу обох підходів до проблеми вартості. Спроба такого синтезу була зроблена А. Маршаллом. Широко відомий його афоризм: "Ми могли б з рівною підставою сперечатися про те, чи регулюється вартість корисністю чи витратами виробництва, як і про те, чи розрізає шматок паперу верхнє або нижнє лезо ножиць" [28].

Таким чином, політекономія проробила як би діалектичний коло: від єдності трудової і споживчої вартості, - через протиріччя між трудовою теорією вартості та теорією граничної корисності, - до усвідомленого синтезу протилежних понять вартості. Був, таким чином, досягнутий відомий позитивний результат.

В останні роки в ряді країн відбулася масова відмова теоретиків-економістів від трудової теорії вартості, що супроводжувалася критичними випадками на її адресу, судженнями про її застарілість і нездатності відповісти на багато питань економічної реальності.

У той же час розвиток неокласичної теорії, заснованої на теорії граничної корисності, вже в першій половині ХХ ст. прийшла до неминучого для неї логічного завершення - відмови від вивчення вартості як об'єктивної категорії [13].

Таким чином, в теорії вартості виникла своєрідна криза: багатьох колишніх прихильників трудової теорії вартості вона перестала влаштовувати, а теорія граничної корисності самоусунулася від відповіді на питання про об'єктивну основу вартості.

Вивчаючи історію розвитку економічної науки, можна сказати, що економістів завжди хвилювало питання вартості товарів. Адже вартість - найважливіша економічна категорія.

Аналізуючи теорії вартості можна сказати, що жодна з них не є найбільш правильною й достатньою. Тому сучасні економісти дотримуються дещо іншої позиції. Справа в тому, що вони в тій чи іншій мірі підтримують концепцію, згідно з якою в основі вартості лежить не один, а кілька факторів. Це праця, капітал (або засоби виробництва), природний фактор (земля), а також підприємницькі здібності. Тому у відповідності з цим сучасні економісти визнають, що вартість, по-перше, формується усіма факторами, а, по-друге, розпадається на доходи.

Отже, проблема вартості повинна вирішуватися не на протиставленні, а шляхом узгодження, поєднання різних доходів. При визначенні величини вартості товару необхідно враховувати не тільки витрати, тобто праця, робочий час, але й результати (кількість і якість корисності), їх взаємодія.

Таким чином, вивчаючи питання про вартість, її величину, можна сказати, що в процесі формування вартість підпорядковується певним правилам і принципам.

1.2 Природно-ресурсна рента як складова економічних відносин

Розвиток теорії ренти активізувався, починаючи з 90-х років ХХ ст., що зумовлено зміною системи економічних відносин та появою нових тенденцій, пов'язаних із рухом до постіндустріального суспільства.

Проблема природної ренти стрімко вийшла зі сфери вузькоспеціального академічного побутування і стала найгострішим питанням сучасної економіки, політики і права. Розгорнулися гарячі обговорення цієї проблеми в засобах масової інформації, серед експертів в цій галузі, а також в органах законодавчої та виконавчої влади.

Розробкою та дослідженням теорії ренти займалися вчені різних напрямків і шкіл економічної теорії у різні часи. Вагомим внеском на етапі становлення і розвитку рентної концепції стали праці класиків економічної теорії: Ф.Кене, А.Тюрго, У.Петті, А.Сміта, Дж. Андерсена, Д. Рікардо, Дж. Мілля, Н.Сеніора, І.Тюнена, В.Парето, К. Маркса, А.Маршалла. Радянськими науковцями проаналізовано специфіку прояву рентних відносин при соціалізмі через призму теорії господарського механізму й класичної теорії ренти (І. Беляєв, А. Беянова, К. Гофман, Л. Канторович, І. Карлюк, В. Кудинов, І. Лаптев, К. Розенталь, Н. Смолін, Л. Шанін та інші); сучасними вітчизняними економістами досліджено проблеми функціонування системи рентних відносин в умовах перехідної економіки (А. Андрієвський, О. Голуб, Б. Данилишин, В. Дементьєв, В. Міщенко, Ю. Разовський, Б. Райхель, Т. Решетілова, В. Саллі, Г. Спектор, О. Струкова та інші); провідними зарубіжними вченими виявлено особливості формування та форми перехідної економіки, а також теорії ренти.

Сучасні наукові школи розробляють, обговорюють і приймають концепції та моделі, які дозволяють вирішувати проблеми вилучення і розподілу ренти.

Не дивлячись на значну кількість наукових досліджень, присвячених аналізу проблем рентного регулювання, дотепер відсутні єдність поглядів на походження ренти, виникнення і розподіл рентних доходів.

Рента як дохід одного з факторів землі привертала до себе увагу економістів з давніх часів. Надалі в економічній теорії виникло і розвинулося поняття економічної ренти як частини доходу будь-якого фактора.

Важливо зазначити, що підхід до ренти історично розвивався у двох напрямках:

- рента як дохід власника землі
- рента як плата за користування землею, тобто орендна плата.

Дослідження історичного розвитку теорії рентних відносин дозволило виділити чотири послідовно - паралельні етапи, а саме: класичний

(становлення теорії диференційної та абсолютної ренти); неокласичний (розробка концептуальних основ економічної ренти); радянський (аналіз специфіки рентних відносин в умовах командно-адміністративної системи, директивного планування та неринкових господарських зв'язків); сучасний (дослідження сутності рентних відносин з урахуванням надбань класичного та радянського етапів; доповнення неокласичної теорії розробками щодо формування та вилучення ренти за умов ренти орієнтованої поведінки суб'єктів).

В економічній науці поняття «рента» сформувалося в XVII-XVIII століттях: про неї писали Петті і фізіократи. У цей період виникла ідея рентного податку на земельну власність. Рента вважалася єдиним вільним доходом, з якого держава може черпати частину чистого продукту суспільства, що розуміється як надлишок, чистий приріст суспільного продукту завдяки використанню землі.

Підставою для такого подання про ренту служили такі положення:

- земля може дати природний приріст продукції для суспільства в цілому;
- ні праця, ні капітал на це не здатні;
- працю і капітал отримують тільки відшкодування своїх витрат у результаті обороту суспільного продукту;
- розширені капіталовкладення продуктивні тільки по відношенню до землі, поліпшення землекористування;
- розширене відтворення праці і капіталу засноване тільки на розширеному відтворенні продукту землеробства.

Проблематика доходу з землі займала особливе місце у вченні фізіократів. Вони стверджували, що в землеробстві збільшується кількість продукту (з одного зерна, наприклад, виростає десять нових), а в промисловості можливо лише зміна форми вже існуючих благ (із заліза, наприклад, можна зробити сокиру). Отже, продуктивне тільки землеробство, праця ж в промисловості непродуктивна тому даремна. Люди, зайняті у промисловості, виробляють рівно стільки, скільки споживають (максимум -

отримують заробітну плату і прибуток); люди, зайняті землеробством, створюють понад того ще й надлишок, який носить назву ренти. Багатство країни, таким чином, створюється лише землеробством. Один з представників фізіократів, Ф. Кене, який вважав, що рента в буквальному сенсі слова виростає з землі, ділив суспільство на три класи:

- 1) землевласники;
- 2) землероби;
- 3) фабриканти, купці, ремісники та робітники.

Третій клас, за твердженням Кене, непродуктивний. Міркуючи таким чином, фізіократи вважали, що чим вище поземельна рента, тим багатше суспільство.

Такі уявлення про ренту відповідали ролі сільського господарства в зазначений історичний період, роблячи можливим формулювання простої норми оподаткування землевласника пропорційно кількості землі, яка знаходиться в його власності.

Як зауважує А. Сміт, пояснюючи поняття ренти, рента, що розглядається як плата за користування землею, являє собою найвищу суму, яку в змозі сплатити орендар при даній якості землі. Встановлюючи умови договору, землевласник завжди прагне залишити орендарю лише таку частку продукту, яка достатня для підтримки капіталу, з якого він забезпечує насіння, оплату праці та утримання худоби та іншого сільськогосподарського інвентарю, а також звичайний в даній місцевості прибуток на вкладений у сільське господарство капітал. Всю ту частину продукту або всю ту частину його ціни, яка залишається понад цю частку, землевласник, природно, прагне утримати для себе в якості земельної ренти, яка являє собою найвищу суму, яку тільки орендар і може платити при даній якості землі [42]. При цьому Сміт говорить про те, що рента входить до складу ціни продукту інакше, ніж заробітна плата і прибуток. Висока або низька заробітна плата і прибуток на капітал є причиною високої або низької ціни; більший чи менший розмір ренти - результат останньої. Ціна продукту висока або низька залежно від того,

високу або низьку заробітну плату і прибуток доводиться оплачувати для того, щоб даний продукт доставлявся на ринок. Але ціна продукту дає високу або низьку ренту або не дає ніякої ренти залежно від того, висока ця ціна чи низька, чи перевищує вона набагато або зовсім не перевищує суму, достатню для покриття заробітної плати та прибутку [42].

Сміт звертає увагу і на те, що рента з землі змінюється не тільки залежно від її родючості, яким би не був її продукт, а й в залежності від розташування, яка б не була її родючість. Це пояснюється тим, що "приміська земля дає більшу ренту, ніж така ж родюча земля у віддаленій частині країни. Хоча обробка тієї та іншої може коштувати однакової праці, доставка на ринок продукту з віддаленої ділянки землі завжди повинна обходитися дорожче [42].

Значний вклад у розвиток теорії ренти вніс Дж. Андерсон, який пов'язував земельну ренту із теорією спадної віддачі ґрунту (землі). За Андерсоном, рента не є винагородою за працю, простим результатом залучення землі. Рента існує тому, що ґрунт має різні ступені родючості, і тому, що не можна до нескінченності вкладати капітал до ґрунту даної якості без зменшення доходу з цього капіталу. Андерсон стверджував, що хліб завжди продається за своєю «природною» ціною, тобто за ціною, необхідною для його виробництва в потрібній кількості. У кожній країні, міркував Андерсон, існують землі, що володіють різним ступенем родючості, і, отже, закономірно, що фермер, який обробляє кращу землю, має можливість продавати на ринку хліб дешевше, ніж той фермер, який обробляє гіршу. Але якщо хліба, зібраного з цих кращих земель, недостатньо для забезпечення ринку, то ціна на хліб підніметься настільки, що винагородить за витрати тих, хто обробляє гірші землі. Однак фермер, що обробляє більш родючу землю, може і буде продавати свій хліб за такою ж ціною, як і той, хто займає менш родючі, отже, він отримає прибуток у виробництві хліба. Тоді з'явиться безліч бажаючих зайняти цю родючу землю, погоджуючись платити «премію» за право виняткового користування нею, премію, пропорційну родючості ґрунту. Цю премію Андерсон і називав рентою. Дією цієї премії врівноважуються

витрати, необхідні для оброблення земель різної родючості [48]. Але робота його залишилася непоміченою сучасниками-економістами тому, що вона була призначена для орендарів і фахівців з сільського господарства. Знадобилося ще близько півстоліття, щоб цей підхід до ренти став частиною економічної теорії.

Логіка міркувань послідовників Адама Сміта все далі відходила від дослідження ренти як унікального явища. Для Ж. Б. Сея, Д. Рікардо, Д. С. Мілля рента стає скоріше винятком у стандартних умовах господарювання.

Між тим І. Г. Буш зауважує, що талант і спритність володіють такою ж перевагою, як і земля. Так, старий досвідчений моряк не працює більше, ніж починаючий, однак він отримує більш високу заробітну плату, оскільки краще знає частини корабля і тому може швидше, впевненіше виконувати своєї роботи. "Якби виявилось потрібним бути особливо точним в даному випадку, - зауважує Буш, - то можна було б заперечувати, чи правильно визначається прибуток із заробітної плати, так як його можна розглядати, принаймні, як ренти за одну лише спритність у праці: хоча ця рента і дуже незначна, проте невмілі працівники не могли б її отримувати" [23]. Таким чином, Буш був першим з економістів, які виявили рентну складову в оплаті праці.

Вчення А.Сміта та Дж. Андерсона про земельну ренту знайшли відображення у працях англійського економіста Д.Рікардо. Виробники на кращих землях отримують, крім звичайного прибутку, додатковий прибуток, який присвоюється власником землі і становить дохід власника, тобто земельну ренту. «Рента завжди буде рівна різниці між кількістю продукту, отриманого за допомогою однакового капіталу з однієї і тієї ж землі або із землі різної якості» [49].

Логіка Рікардо проста: за законом попиту та пропозиції, ніхто не платить ренти за користування повітрям і водою (як і будь-яким іншим даром природи, що існують у необмеженій кількості). Таким чином, Рікардо приходять до висновку, що «рента платиться за користування землею лише тому, що кількість землі не безмежна, а якість її не однакова» [39]. З ростом населення в

країні під обробку потрапляють гірші землі або землі, менш зручно розташовані. Коли в обробку потрапляють землі другого розряду, то на землі першого класу відразу виникає рента, яка буде напряму залежати від якості цих ділянок.

З розробкою теорії ренти пов'язана проблема вартості. Саме з проблемою вартості як такої пов'язане наступне складно вирішуване завдання: як вичленити ренту з доходів різних видів і рівнів? Не вирішена вона й донині з принципових міркувань нероздільності в доходах внеску факторів виробництва. Є й інше питання: що породжує ренту - використання унікального ресурсу або сам факт власності на цей ресурс? Якщо спочатку ренту пов'язували виключно з землею і сільським господарством, унікальність яких визначається задоволенням основних життєвих потреб, то пізніше стала розроблятися теорія ренти з копалень, будівельних ділянок, тобто з'явилося відповідне розуміння самого процесу користування землею в іншому, не сільськогосподарському плані.

Сучасна економічна наука по суті відмовилася від теорії вартості, але тим не менш не забуває, що з ім'ям Маркса пов'язана спроба виділити види ренти.

За Марксом, існує:

- рента, що породжується використанням високопродуктивного ресурсу (диференціальна рента);
- рента, що породжується самим фактом наявності власності на землю (абсолютна рента).

У першому випадку нормальним рівнем прибутковості є прибутковість гірших за якістю ділянок землі, а в другому - прибутковість в конкурентних галузях промисловості або торгівлі, а рента розглядається як надлишок над середньою нормою доходу.

В СРСР основні розрахунки оподаткування рентних доходів в основному спиралися на теоретичні положення Маркса. Абсолютна рента була оголошена неіснуючою в силу відсутності приватної власності на землю. Диференціальна рента розраховувалася як перевищення доходу господарств, що

використовують кращі умови виробництва порівняно з гіршими. У наш час пропонуються по суті ті ж розрахунки для копалень і родовищ [36]. Ці розрахунки побудовані на порівнянні норм рентабельності різних копалень і обчисленні величини «нормальної рентабельності» для гіршої копальні. Але і теоретично, і практично такий підхід, коли рента в основному створюється «експортної трубою», виявляється небездоганим. Якщо найгірша копальня працює на експорт, а ліпше - на внутрішній ринок, то рента власника гіршої копальні більша, і тому чисто природне рентне обкладання несправедливе. По суті кажучи, дохід, що отримується в результаті перевищення експортних цін над внутрішніми, є різновид абсолютної ренти.

Сучасна неокласична теорія рішуче відмовилася відокремлювати ренту з природних ресурсів від інших видів неконкурентних доходів. В основу виділення категорії ренти тут покладений зовсім інший критерій, ніж існував в XVII-XIX століттях.

Нормальний рівень доходів визначається виключно умовами конкуренції на ринку ресурсів, причому нормою для конкуренції є досконала конкуренція. У цьому основний недолік даної теорії ренти. Таким чином, неможливо виокремити рентний дохід як такий в кожному окремо взятому випадку.

Таким чином, теоретичні уявлення про категорії ренти не тільки пройшли довгий шлях еволюції, але і продовжують відігравати виключно важливу роль в сучасних умовах.

Ускладнення технологічної структури сучасної економіки привело до диференціації поняття ренти, розширенню його дії у сфері нових предметних областей, хоча суть самого поняття мало змінилася з часів класичних положень про ренту.

1.3 Природно-ресурсна рента при формуванні ланцюгів вартості

Ланцюг накопичення вартості описує повний асортимент діяльності, яка потрібна для розробки продукту або послуги, починаючи від його концепції, через різні етапи виробництва, а також доставку кінцевому споживачеві і післяпродажні послуги [20].

Ланцюг цінностей робить акцент на процеси, що відбуваються за межами фірми, і кожна фірма розглядається в контексті загального ланцюга видів діяльності, що створюють цінність (вартість). Таким чином, ланцюг цінностей кожної конкретної фірми є частиною загального ланцюга, що починається від сировини і закінчується кінцевим споживачем (рис. 1.1).

Рисунок. 1.1 - Ланцюг накопичення вартості

Ланцюг цінностей окремого підприємства являє собою набір видів економічної діяльності, які здійснює дане підприємство в різних областях функціонування.

Концепція ланцюга накопичення вартості застосовувалася в 1960-х і 1970-х рр. аналітиками, котрі планували розвиток експорту мінералів [3]. Він також використовувався французькими вченими в останніх роботах по плануванню у вигляді поняття *filiere*, що буквально означає "нитка", і цей термін використовувався в кінці 1970-х і початку 1980-х рр. для опису задачі, що стояла перед французькою промисловістю, розмотати всю нитку ланцюга накопичення вартості.

Протягом 1990-х рр. аналіз ланцюга накопичення вартості набув широкого застосування. Підставою для цього послужила робота Майкла Портера, який виявив дві основні складові, необхідні для розвитку можливостей національної економіки.

Перша складова має назву "ланцюг накопичення вартості" і охоплює різні стадії процесу поставки товару (підготовка до виробництва, виробництво, підготовка до продажу, збут, післяпродажне обслуговування) і додаткові служби, необхідні підприємству для виконання цього завдання (стратегічне планування, управління кадрами, розвиток технологій, закупівлі). Значення ланцюга накопичення вартості в такому розумінні полягає в тому, що крім фізичних перетворень продукції всередині підприємства вона враховує додаткові служби, необхідні для підтримки виробництва.

Портер доповнює свою концепцію ланцюга накопичення вартості концепцією системи накопичення вартості. Вона розширює поняття ланцюга накопичення вартості і включає зв'язки між галузями. За своєю суттю система накопичення вартості не відрізняється від вищезазначеної концепції *fliere*, або від "потоків вартості", визначеного у відомій роботі Вомака і Джонса [8].

Існують три важливих елементи ланцюгів накопичення вартості, які перетворюють евристичний інструмент в аналітичний:

- ланцюги накопичення вартості є «сховищами» ренти, і ця рента має динамічний характер;
- ефективне функціонування ланцюга накопичення вартості вимагає певної міри "управління";
- ефективні ланцюги накопичення вартості засновані на ефективності системи, а не на окремих складових.

На наш погляд, найбільш важливим елементом є перший.

Існує три основних елементи аналізу ланцюгів вартості:

Перший. Теорія економічної ренти була вперше сформульована Рікардо, який поділяв поняття ренти як доходу агента та економічної ренти [6]. Рікардо підкреслює важливу роль дефіциту, оскільки економічна рента заснована не на різному ступені родючості ґрунту (що є основним положенням аналізу Рікардо), а на нерівному доступі до цього ресурсу. Як

ззначав Шумпетер, дефіцит може бути створений. Він може бути утворений в результаті цілеспрямованих дій, а не внаслідок щедрості природи. На думку Шумпетера, підприємець відіграє величезну роль в "здійсненні нових комбінацій" [7].

Прибуток підприємця є доходом від здійснення "нової комбінації" і виникає, коли ціна на продукт після впровадження "нової комбінації" приносить дохід, розміри якого перевищують рівень, необхідний для компенсації витрат на нововведення. Ці доходи від нововведень є формою надприбутків і служать іншим підприємцям прикладом для наслідування.

Отже:

- економічна рента виникає в разі диференційованої продуктивності факторів (включаючи підприємництво) та наявності бар'єрів на вході в ланцюг накопичення вартості (тобто дефіциту);
- економічна рента може виникати не тільки внаслідок щедрості природи, але і у вигляді прибутків виробника, створюваних шляхом цілеспрямованих дій;
- в більшості випадків економічна рента має динамічний характер, який визначається умовами конкуренції. Рента виробника в процесі конкуренції переходить в прибуток споживача.

Другий. Перетворення ланцюга накопичення вартості з евристичної концепції в аналітичну полягає в тому, що різні види діяльності в ланцюгу вимагають "управління" відповідно до визначення, даного Джереффі цьому явищу [2]. Таким чином, в ланцюгу є основні діючі особи, які несуть відповідальність за розподіл праці між підприємствами та за можливості окремих учасників щодо підвищення ефективності діяльності.

Концепція управління є важливим внеском у розуміння дії ланцюгів накопичення вартості. Вона розкриває значення факторів, що визначають характер впровадження різних виробників в світову систему поділу праці.

На нашу думку, можна визначити три форми управління. Перша форма «законодавче управління» - необхідно встановити правила, що визначають

умови участі в ланцюгу накопичення вартості. Друга форма «контролююче управління» - необхідно встановити перевірку виконання діяльності та її відповідність правилам. Однак для дотримання цих правил участі в ланцюгу необхідна форма активного управління, яка забезпечить підтримку учасників ланцюга накопичення вартості щодо виконання цих правил - це «виконавче управління».

Якщо не брати до уваги цих трьох форм, це може призвести до нерозуміння відносно того, яка сторона здійснює управління конкретним ланцюгом накопичення вартості, а також до нерозуміння того, що різні сторони можуть брати участь в різних формах управління в одному і тому ж ланцюгу.

Третій елемент аналізу ланцюга накопичення вартості полягає в тому, що увага переноситься з точкової на системну ефективність ланцюга. Компанія може вживати серйозних заходів до підвищення ефективності діяльності в ланцюгу, так як дії всередині виробництва, за які компанія несе безпосередню відповідальність, становлять лише невелику частку від загальних витрат на виробництво продукту.

Систематична інтеграція включає більш тісну взаємодію між ланками ланцюга, і це часто означає підвищення відповідальності для керуючих процесом, а також посилення зв'язку між різними ланками ланцюга. З нашої точки зору, найбільш важливим є те, що ланцюги накопичення вартості долають національні кордони, і в зв'язку з цим керуючі процесом змушені вчитися підвищувати ефективність діяльності виробників у країнах з низьким рівнем доходів [21].

Ці три аналітичних елемента - бар'єри на вході в ланцюг накопичення вартості та отримання ренти, управління і систематичне підвищення ефективності - тісно пов'язані між собою. Основною рушійною силою є переважання конкуренції, яка знижує прибутки шляхом усунення бар'єрів на шляху до виробництва і яка посилюється в міру того як виробники з більшої кількості країн виходять на світовий ринок. Це змушує учасників ланцюга

накопичення вартості шукати нові форми отримання ренти. Для досягнення цієї мети найбільш сильні діючі особи в ланцюгу змушені спонукати постачальників і споживачів змінювати свої виробничі процеси.

У той же самий час вони повинні постійно шукати нових постачальників (систематично намагаючись усунути бар'єри на шляху до виробництва в інших ланках ланцюга) і споживачів. Ці завдання змушують їх виступати в ролі керуючих ланцюгом, хоча і в різній мірі. Подальше зростання соціального поділу праці вимагає від цих керуючих збільшення масштабів діяльності в географічному і організаційному відношенні з метою підвищення систематичної ефективності.

Визначальними факторами розподілу ренти є бар'єри на шляху до початку виробничої діяльності. Вони визначають, хто отримує прибуток, і хто несе втрати в ланцюгу виробництва. Вигодонабувачами є ті, хто отримує ренту і має можливість створювати нові області ренти при усуненні бар'єрів на шляху до виробництва.

Ті, хто займається діяльністю в області з низькими бар'єрами на шляху до виробництва, зазнають втрат, а в умовах зростаючої конкуренції масштаби цих втрат будуть постійно збільшуватися. По-друге, області ренти, що ростуть переходять в нематеріальні частини ланцюга накопичення вартості. В останні десять років спостерігається усунення бар'єрів на шляху до виробництва, подолання яких раніше було доступно тільки промислово розвиненим країнам.

Все більше країн, де існує більш низький рівень витрат на заробітну плату (особливо Китай та Індія), розвивають здатність перетворювати вихідні матеріали у високоякісні продукти при невеликих витратах. Це і пояснює зниження цін на товари, вироблені в країнах, що розвиваються.

У той же самий час авторські права і назва торгових марок існують протягом довгого часу і представляють «абсолютні і незмінні» форми економічної ренти. Тому, в останні роки всі країни з високим рівнем доходів приділяють велику увагу правам на інтелектуальну власність. Крім того, у

зв'язку з тим, що ланцюги накопичення вартості стають все більш складними і вимагають управління, збільшилися розміри ренти, одержуваної в результаті процесу.

У зв'язку з тим, що аналіз ланцюга вартості враховує динаміку ренти, перспектива розвитку ланцюга накопичення вартості змушує аналіз переходити межі економічних секторів.

Крім того, аналіз ланцюгів накопичення вартості дозволяє виявити ряд видів діяльності, що супроводжуються високим рівнем ренти, які складно визначити за допомогою традиційного промислового аналізу.

2 ПРИРОДНО-РЕСУРСНА РЕНТА ПРИ ФОРМУВАННІ ЛАНЦЮГІВ ВАРТОСТІ ПІДПРИЄМСТВА

2.1 Системні зв'язки промислового підприємства

У сучасних умовах підприємства є розбалансованими внаслідок структурних диспропорцій, наявних через існування системних протиріч, таких як соціальні, екологічні, економічні, соціально-екологічні, соціально-економічні, еколого-економічні. У просторово-часовому відношенні ці протиріччя поділяються на явні та латентні, оскільки наслідки деяких з них матимуть прояв у майбутньому у невідомих масштабах. У цілому системний ефект незбалансованості усієї сукупності відносин у процесі господарської діяльності відображено на рис. 2.1.

Важливим завданням за цих умов є повнота виявлення зовнішніх зв'язків підприємства із навколишнім середовищем, зумовлених як впливом середовища, так і власне підприємством. Зовнішні зв'язки з точки зору системності мають обов'язково розглядатися у контексті внутрішньої структури підприємства та стратегії його розвитку як його реакції на впливи зовнішнього середовища. Зовнішні і внутрішні зв'язки є системними зв'язками. Чим більше виявлено та враховано зв'язків, тим вищий ступінь відкритості підприємства по відношенню до зовнішнього середовища.

Підприємство є відкритою системою, починаючи від розроблення його проекту. Якщо зв'язки і відносини підприємства враховано неповно, то мають місце різні протиріччя розвитку, екстерналії діяльності і т.п. За таких умов підприємство програє у довгостроковій конкурентній боротьбі у процесі функціонування та розвитку. Тому чим більше зв'язків виявлено, тим більш комплексно можна врахувати фактори діяльності і планувати сталий розвиток підприємства.

Відповідно до загальновідомого поділу зв'язків на прямі та зворотні, зовнішні і внутрішні тощо, виділимо системні зв'язки і відносини підприємства у процесі його сталого розвитку (рис. 2.2).

Зв'язки характеризують взаємодію між елементами системи та факторами зовнішнього середовища у просторі (структурні зв'язки) та у часі (циклічні зв'язки).

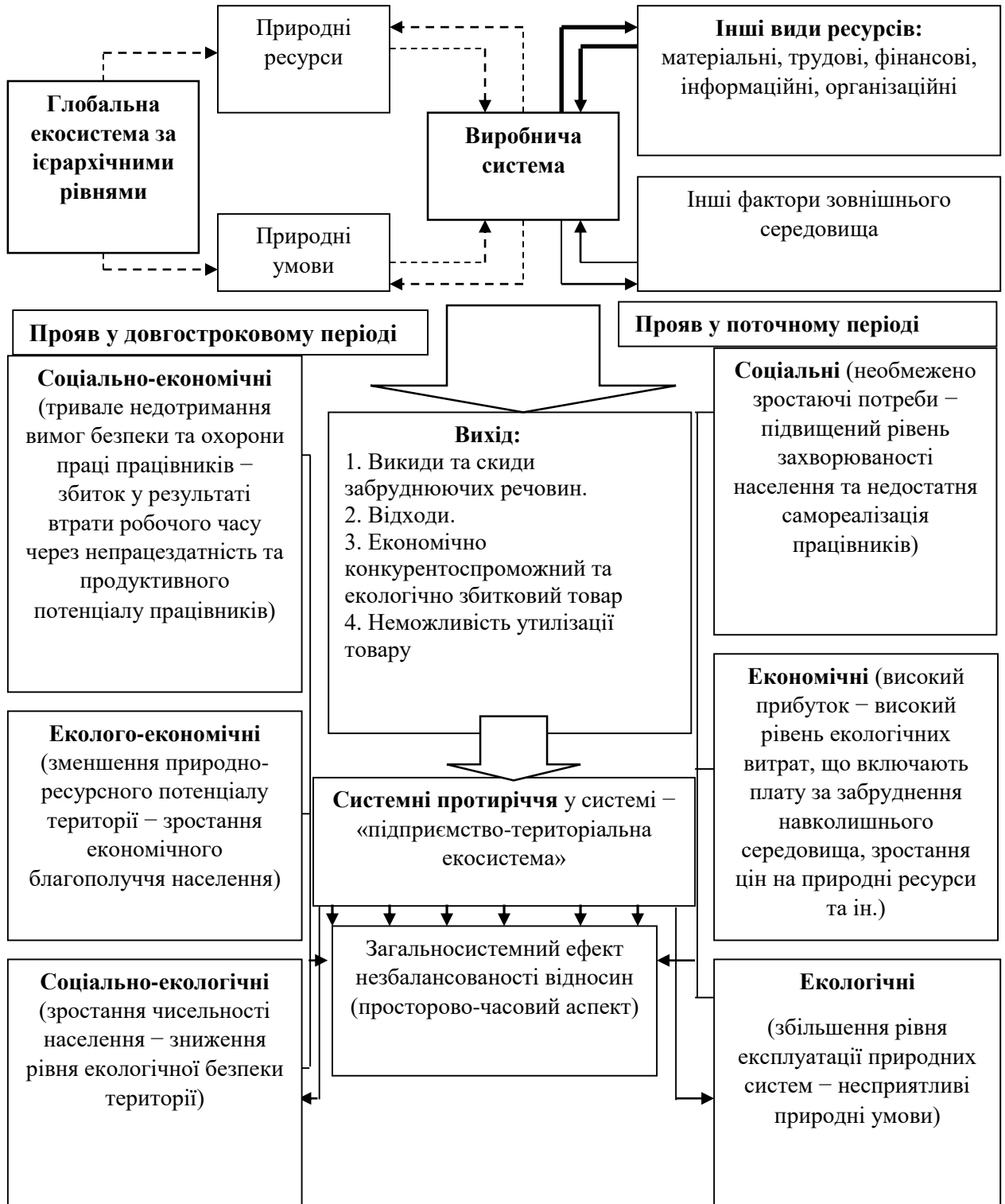

Рисунок 2.1 - Загальносистемний ефект незбалансованості відносин у процесі господарської діяльності

Рисунок 2.2 – Системні зв'язки і відносини промислового підприємства
 З точки зору розгляду зв'язків підприємства з факторами зовнішнього середовища у часі нами виділено причинно-наслідкові ступеневі зв'язки, які

породжують власні причинно-наслідкові ланцюжки. Через циклічний зв'язок зазначені ланцюжки впливають на підприємство у формі зовнішніх вхідних зв'язків. Дія циклічних зв'язків характеризується довгостроковими проявами. Підприємство є складною системою і поєднує у собі складові екологічної, економічної та соціальної природи у певній мірі просторово-часового прояву. Мірою просторового прояву підприємства є комплексність прояву його потенціалу, що передбачає максимально можливу повноту врахування його складових та факторів зовнішнього середовища. Комплексний прояв потенціалу підприємства також передбачає вибір оптимальної комбінації структурних складових потенціалу підприємства з усієї сукупності альтернативних. Мірою часового прояву підприємства є відповідність структурно-динамічних характеристик підприємства характеристикам прогнозного етапу його життєвого циклу.

Рисунок 2.3 - «Ланцюг цінності» промислового підприємства

Джерело: [35, с. 72]

Виходячи з цього, важливим завданням постає визначення структурних компонентів підприємства з позицій системного підходу. Відомий американський вчений в галузі забезпечення конкурентних переваг підприємства М.Е. Портер [35, с. 29] висунув концепцію ланцюга цінності, який є основним інструментом ідентифікації ключових сфер діяльності підприємства (рис. 2.3).

Ключовими сферами діяльності є зовнішня і внутрішня логістика, виробничий процес, маркетинг і продажі, обслуговування. Допоміжними видами діяльності є забезпечення інфраструктури, управління персоналом, технологічний розвиток та матеріально-технічне забезпечення.

2.2 Потенціал конкурентоспроможності підприємства

Потенційна спроможність підприємства до забезпечення випуску конкурентоспроможної продукції може бути охарактеризована потенціалом конкурентоспроможності підприємства. Потенціал конкурентоспроможності підприємства складається з окремих потенціалів: потенціалу розвитку, потенціалу самоорганізації, потенціалу реалізації зовнішніх зв'язків. Структурна модель потенціалу конкурентоспроможності представлена на рис. 2.4.

Потенціал розвитку – це конкурентоформуєчий потенціал підприємства, що утворюється на таких етапах життєвого циклу підприємства, як продукування та обґрунтування ідей щодо створення підприємства (перший етап); проектування (другий етап); будівництва та формування техніко-технологічної бази виробництва (третій етап) та характеризує потенційну спроможність підприємства до сприйняття інноваційних ідей розвитку та удосконалення компетенцій у сфері техніки, технологій та праці на основі закладення в проектну модель підприємства факторів інноваційного розвитку. Потенціал розвитку формується відповідно до проектної моделі підприємства.

Потенціал самоорганізації – це конкурентозабезпечуючий потенціал підприємства, який формується на таких етапах життєвого циклу підприємства, як освоєння проектної потужності (четвертий етап); функціонування (п'ятий етап); розвитку (шостий етап) та характеризує спроможність підприємства до підвищення рівня організації

внутрішньовиробничої діяльності на основі врахування всієї сукупності внутрішньовиробничих зв'язків і відносин.

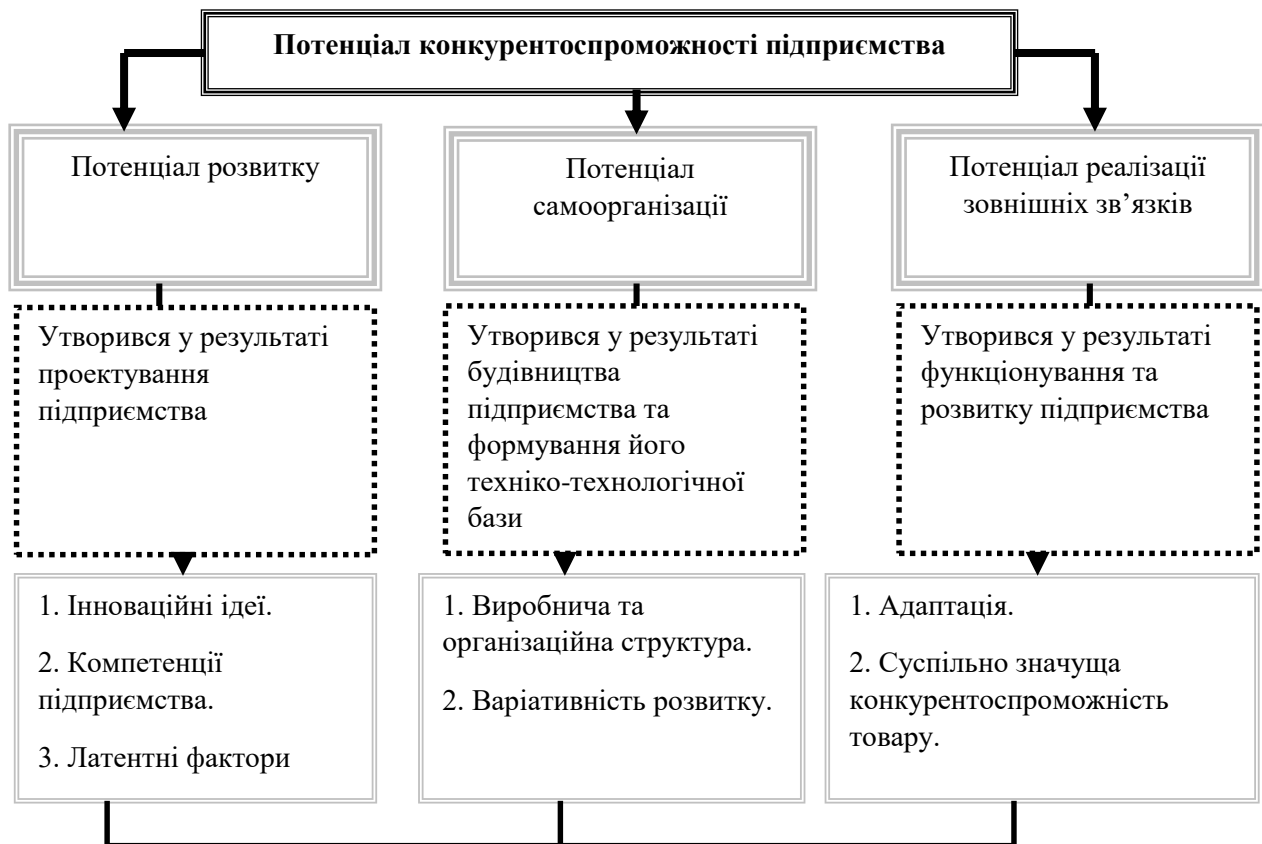

Рисунок 2.4 Структурна модель потенціалу конкурентоспроможності підприємства

Потенціал реалізації зовнішніх зв'язків – це конкурентопідтримуючий потенціал підприємства, що формується на таких етапах життєвого циклу підприємства, як функціонування (п'ятий етап); розвитку (шостий етап); спаду (сьомий етап) та характеризує адаптаційну спроможність підприємства до ринкових впливів на основі врахування всієї сукупності зв'язків і відносин підприємства із навколишнім середовищем.

У контексті розгляду підприємства як відкритої системи та з точки зору необхідності планування його довгострокового розвитку доцільно проаналізувати рівні конкурентоспроможності (рис. 2.5). Існують такі рівні конкурентоспроможності та конкуренції: фундаментальний, функціональний та рівень реалізованої конкурентоспроможності.

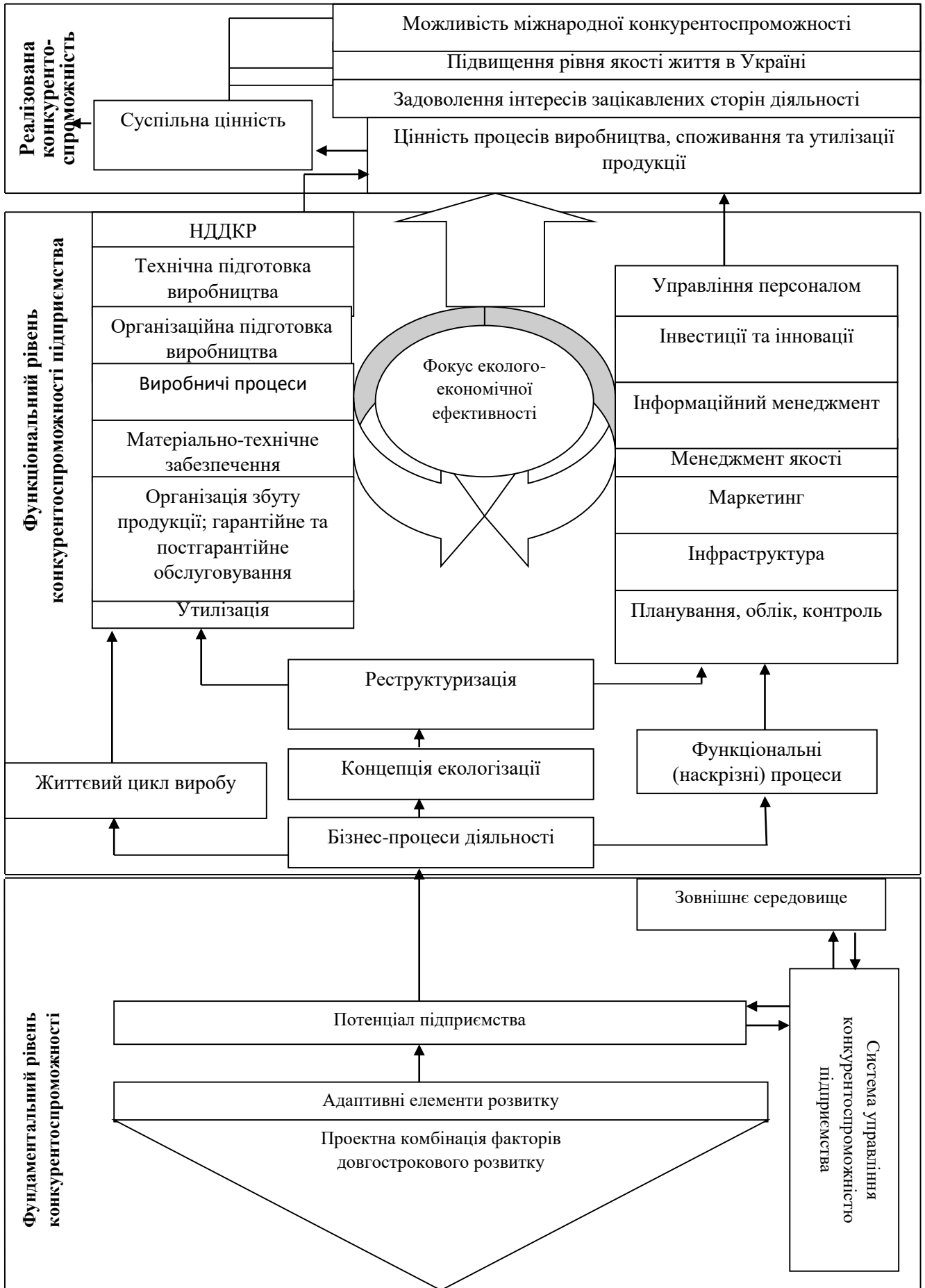

Рисунок 2.5 – Рівні конкурентоспроможності

Виходячи з даного визначення та поглядів багатьох вчених щодо трактування цього поняття, конкурентоспроможність підприємства передбачає конкурентоспроможність його продукції та наявність у підприємства здатності щодо забезпечення її розробки, виробництва та реалізації.

2.3 Ланцюги вартості промислового підприємства з урахуванням екологічного фактору

Ланцюг цінності підприємства інтегрує у собі сукупний потенціал підприємства. Система процесів нарощення конкурентоспроможності на основі ціннісного ланцюга є індивідуальною для кожного підприємства, але науково-методична основа їх формування – універсальна.

На основі аналізу ланцюга створення цінності підприємства, його системних відносин та можливих впливів зовнішніх факторів необхідно визначити внутрішню тенденцію розвитку підприємства. Метою діяльності підприємства, відповідно до його моделі, є нарощення та планомірне використання його сукупного потенціалу з метою отримання прибутку у довгостроковому періоді, а також виробництво конкурентоспроможної продукції з урахуванням рівня її екологічної безпечності.

У сучасних умовах конкурентоспроможність підприємства розглядається у контексті його вартісного ланцюга. Розвиток підприємства у сучасних умовах повинен базуватися на всебічному врахуванні екологічного імперативу. Тому конкурентоспроможність підприємства і продукції повинні враховувати екологічний фактор. На основі такого підходу було сформовано поняття екологічно орієнтованої конкурентоспроможності підприємства.

Ланцюг цінності промислового підприємства представлено на рис. 2.6.

Екологічно орієнтована конкурентоспроможність підприємства – це здатність підприємства формувати та реалізувати власний потенціал на кожному з етапів свого життєвого циклу з метою випуску

конкурентоспроможної продукції на основі максимального врахування всієї сукупності системних відносин та зв'язків підприємства з навколишнім природним середовищем.

Підприємство є конкурентоспроможним у довгостроковій перспективі, якщо забезпечує формування якісно нової цінності, якою є суспільна цінність. Суспільна цінність (екологізована цінність) має дві складові: конкурентоспроможний товар та величину питомого відверненого екологічного збитку. Суспільна цінність досягається у результаті забезпечення її сукупної величини за етапами життєвого циклу промислового виробу, що є основним напрямом нарощення цінності і досягнення її суспільно значущої величини. Покажемо механізм формування суспільної цінності (рис. 2.7).

Рисунок 2.6 – Ланцюг створення цінності промислового підприємства

Розглядаючи проектну модель підприємства і виокремлюючи у ній функціональний аспект забезпечення конкурентоспроможності з урахуванням екологічного фактора, можна виділити важливе завдання

управління розвитком і конкурентоспроможністю підприємства – екологізацію його ланцюга створення цінності за визначеними пріоритетними напрямками, яка включає такі етапи:

1. Представити та обґрунтувати концепцію життєвого циклу інноваційного (екологічно чистого) виробу; проаналізувати можливість урахування екологічного фактору на етапах його життєвого циклу.

2. Провести інвентаризацію всіх ланок внутрішніх бізнес-процесів підприємства та інфраструктури їх реалізації за критеріями прямого та опосередкованого впливу на стан довкілля.

3. Ініціювати реєстр технологій на основі екологічного паспорта підприємства та екологічний аналіз технологій, їх складових елементів (обладнання, матеріали та сировина, трудові процеси на всіх ідентифікованих ланках).

4. Оцінка технологічних ефектів (продуктивності) на величину потенційної небезпеки (відверненого екологічного збитку), оцінка дисперсності такого впливу. Важливо також оцінити зворотні зв'язки та опосередковані впливи.

5. Виявлення всіх передумов, які характеризують можливість реалізації ідентифікованих потенційних екологічних небезпек, ідентифікація та оцінка ризиків діяльності у розрізі трьох основних аспектів: екологічного, соціального та економічного.

6. Вартісна оцінка ризику, проведення стратегічного аналізу «вигоди-витрати» і реєстр всіх технологій, які дозволяють знизити екологічних ризик діяльності до прийняттого рівня (урахування явних і неявних еколого-економічних та соціальних збитків, витрат; ідентифікація можливих збитків, які мають якісний характер та витрат на розробку і впровадження нових технологій). Вибір оптимальних технологій.

7. Формування комплексу техніко-технологічних, організаційно-економічних, техніко-екологічних, соціально-економічних заходів у

відповідності до визначеного та регламентованого державою рівня прийняттого ризику.

Ланцюг цінності підприємства важливо аналізувати на основі використання процесного підходу до управління та у взаємозв'язку із етапами життєвого циклу підприємства. За таких умов стає можливим реалізація проектної моделі та потенціалу підприємства.

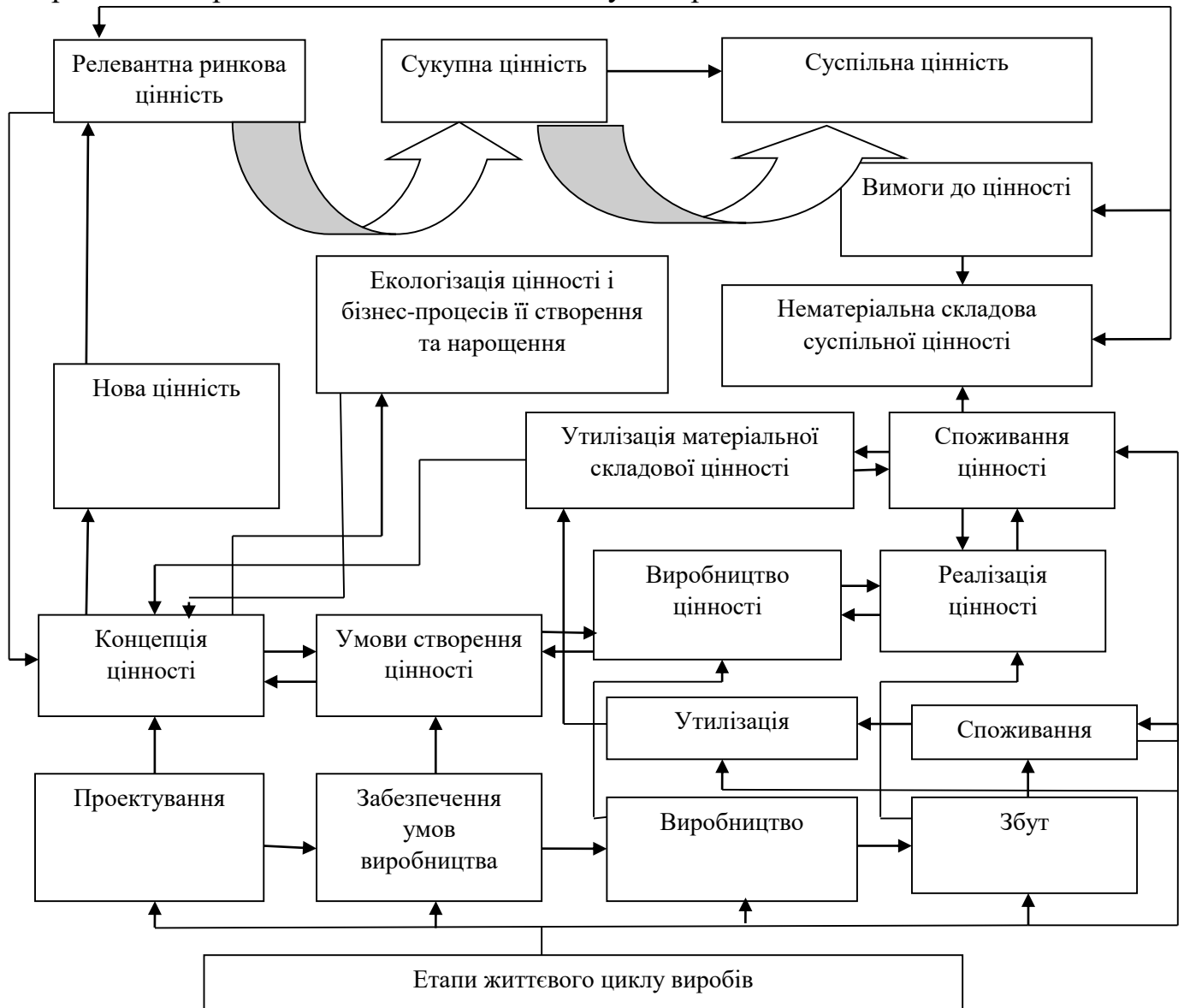

Рисунок 2.7 - Механізм формування суспільної цінності

Екологічно орієнтована конкурентоспроможність підприємств пов'язана із врахуванням екологічного фактору під час формування потенціалу конкурентоспроможності підприємства та випуску продукції.

На основі показників оцінки екологічно орієнтованої конкурентоспроможності підприємства в роботі розроблено економіко-

математичну модель управління екологічно орієнтованою конкурентоспроможністю підприємства, що спрямована на знаходження оптимальних значень показників потенціалу підприємства та конкурентоспроможності його продукції з урахуванням відверненого екологічного збитку за умов максимізації загального показника екологічно орієнтованої конкурентоспроможності підприємства на даний момент та інтегральної конкурентоспроможності за весь життєвий цикл підприємства, виходячи з його проектних можливостей.

Система оцінки екологічно орієнтованої конкурентоспроможності враховує етапи життєвого циклу підприємства та ланцюга вартості, а також систему результативних показників і показників витрат відповідно до завдань забезпечення довгострокового розвитку підприємства та його конкурентоспроможності з урахуванням екологічного фактора. Серед результативних показників виділені показники додаткового доходу у результаті екологоорієнтованої діяльності підприємства, що становлять природно-ресурсну ренту.

Відповідно до етапів життєвого циклу підприємства (ідея; проектування; будівництво та формування техніко-технологічної бази; освоєння потужності; функціонування; розвиток; спад; закриття) сукупний потенціал підприємства розподіляється наступним чином:

1. Продукування ідеї; проектування підприємства, його будівництво та формування техніко-технологічної бази – потенціал розвитку.
2. Освоєння потужності, функціонування і розвиток – потенціал самоорганізації.
3. Функціонування, розвиток, спад – потенціал реалізації зовнішніх зв'язків.

У табл. 2.1 систематизовані результативні показники, складові природно-ресурсної ренти за ланками вартісного ланцюга, а також показники витрат.

Таблиця 2.1 – Доходи та витрати у системі екологічно орієнтованої конкурентоспроможності

Етап життєвого циклу підприємства	Складова сукупного потенціалу	Ланка вартісного ланцюга	Витрати	Результативні показники екологічно орієнтованої конкурентоспроможності та складові природно-ресурсної ренти
Продуктування ідеї	Потенціал розвитку	НДДКР; маркетингові дослідження	витрати на організацію НДДКР; витрати на інновації у сфері комплексної підготовки виробництва продукції (конструкторської, технологічної, організаційної); витрати на інновації у сфері виробництва; витрати на інновації у сфері реалізації продукції; витрати на інновації на утилізацію продукції; витрати на інновації у сфері обслуговування споживачів; витрати на екологічні інновації за етапами життєвого циклу виробу	Збільшення довгострокового доходу від реалізації конкурентоспроможного товару; підвищення рентабельності діяльності підприємства у довгостроковому періоді; збільшення потенційної частки ринку; додатковий довгостроковий дохід від утилізації продукції; державні дотації та податкові пільги
Проектування підприємства	Потенціал розвитку	НДДКР; маркетингові дослідження	Витрати на природокористування; нормативна питома ресурсомісткість за весь життєвий цикл товару; витрати на організацію НДДКР; витрати на інновації у сфері комплексної підготовки виробництва продукції (конструкторської, технологічної, організаційної); витрати на інновації у сфері виробництва; витрати на інновації у сфері реалізації продукції; витрати на інновації на утилізацію продукції; витрати на інновації у сфері обслуговування споживачів; витрати на екологічні інновації за етапами життєвого циклу виробу	Збільшення довгострокового доходу від реалізації конкурентоспроможного товару; швидкість інноваційного оновлення; еколого-організаційний рівень виробництва; підвищення рентабельності діяльності підприємства у довгостроковому періоді; збільшення потенційної частки ринку; додатковий довгостроковий дохід від утилізації продукції; державні дотації та податкові пільги

Продовження табл. 2.1				
Будівництво та формування техніко-технологічної бази	Потенціал розвитку	НДДКР; проектування; підготовка виробництва;	витрати на організацію НДДКР; витрати на інновації у сфері комплексної підготовки виробництва продукції (конструкторської, технологічної, організаційної); витрати на інновації у сфері виробництва; витрати на інновації у сфері реалізації продукції; витрати на інновації на утилізацію продукції; витрати на інновації у сфері обслуговування споживачів; витрати на екологічні інновації за етапами життєвого циклу виробу	Екологічний рівень якості виробу; збільшення довгострокового доходу від реалізації конкурентоспроможного товару; швидкість інноваційного оновлення; еколого-організаційний рівень виробництва; підвищення рентабельності діяльності підприємства у довгостроковому періоді; збільшення потенційної частки ринку; додатковий довгостроковий дохід від утилізації продукції; державні дотації та податкові пільги
Освоєння потужності	Потенціал самоорганізації	Проектування; виробництва;	Граничні суспільні збитки в результаті забруднення; витрати на забезпечення пропорційності, паралельності, прямоточності, ритмічності, неперервності, екологічності (матеріалоемності, енергоємності, відходоємності, природоємності) організації виробничих процесів;	Граничні суспільні вигоди в результаті позитивних екстерналій підприємства; збільшення довгострокового доходу від реалізації конкурентоспроможного товару; підвищення рентабельності діяльності підприємства у довгостроковому періоді; збільшення потенційної частки ринку; державні дотації та податкові пільги

Продовження табл. 2.1

Функціонування	Потенціал самоорганізації; потенціал реалізації зовнішніх зв'язків	Виробництво; зовнішня художньо-естетична обробка виробу; упакування та укомплектування документацією; просування і збут; сервісне обслуговування; утилізація	Граничні суспільні збитки в результаті забруднення; витрати на забезпечення пропорційності, паралельності, прямоточності, ритмічності, неперервності, екологічності (матеріалоемності, енергоемності, відходоемності, природоемності) організації виробничих процесів; витрати на інновації за етапами життєвого циклу на підприємстві; витрати на інновації за видами робіт на етапах життєвого циклу промислового виробу в галузі; збитки від забруднення довкілля в галузі; збитки від забруднення довкілля, зумовленої діяльністю підприємства	Граничні суспільні вигоди в результаті позитивних екстерналій підприємства; екологічність та конкурентоспроможність товару; приріст частки ринку підприємства; інтенсивність конкуренції в галузі; рівень конкурентоспроможності товару галузі; підвищення рентабельності діяльності підприємства у довгостроковому періоді; додатковий довгостроковий дохід від утилізації продукції; державні дотації та податкові пільги
Розвиток	Потенціал самоорганізації; потенціал реалізації зовнішніх зв'язків	Виробництво; зовнішня художньо-естетична обробка виробу; упакування та укомплектування документацією; просування і збут; сервісне обслуговування; утилізація	Граничні суспільні збитки в результаті забруднення; витрати на забезпечення пропорційності, паралельності, прямоточності, ритмічності, неперервності, екологічності (матеріалоемності, енергоемності, відходоемності, природоемності) організації виробничих процесів; витрати на інновації за етапами життєвого циклу на підприємстві; витрати на інновації за видами робіт на етапах життєвого циклу промислового виробу в галузі; збитки від забруднення довкілля в галузі; збитки від забруднення довкілля, зумовленої діяльністю підприємства	Граничні суспільні вигоди в результаті позитивних екстерналій підприємства; екологічність та конкурентоспроможність товару; приріст частки ринку підприємства; інтенсивність конкуренції в галузі; рівень конкурентоспроможності товару у галузі; підвищення рентабельності діяльності підприємства у довгостроковому періоді; додатковий довгостроковий дохід від утилізації продукції; державні дотації та податкові пільги

Продовження табл. 2.1				
Спад	Потенціал реалізації зовнішніх зв'язків	Виробництво; зовнішня художньо-естетична обробка виробу; упакування та укомплектування документтацією; просування і збут; сервісне обслуговування; утилізація	Витрати на інновації за етапами життєвого циклу на підприємстві; витрати на інновації за видами робіт на етапах життєвого циклу промислового виробу в галузі; збитки від забруднення довкілля в галузі; збитки від забруднення довкілля, зумовленої діяльністю підприємства	Приріст частки ринку підприємства; інтенсивність конкуренції в галузі; рівень конкурентоспроможності товару підприємства; рівень конкурентоспроможності товару галузі

Організаційно-економічний механізм забезпечення екологічно орієнтованої конкурентоспроможності ґрунтується на теоретичній моделі підприємства як відкритої системи (системній моделі підприємства). У результаті проектування підприємства воно уже має певний потенціал розвитку. У результаті організаційного проектування підприємства виокремлюється потенціал самоорганізації. У процесі діяльності підприємство накопичує потенціал реалізації зовнішніх зв'язків. Важливим завданням постає визначення величини потенціалу та його основних складових на кожному етапі життєвого циклу підприємства. При чому окремих видів потенціалів може не бути на тих чи інших етапах життєвого циклу підприємства.

2.4 Рентна складова тіньового сектору економіки

Виробництво матеріальних благ, що необхідні для задоволення людських потреб, неможливе без використання природних ресурсів, які є обмеженими та нерівноцінними. Цей факт обумовлює появу особливого виду доходу – природної ренти. Питання, пов'язані з її формуванням та

розподілом, завжди займали важливе місце в економічній теорії. Дотепер немає однозначної відповіді на питання про те, яким чином держава повинна регулювати рентні відносини. Дохід від використання природних ресурсів відіграє важливу роль в національній економіці. Серед наявних корисних копалин в Україні, що займають пріоритетне місце в формуванні рентних відносин варто виділити: газ, нафту, деякі види чорних та кольорових металів. Особливо варто підкреслити значні поклади неенергетичних природних ресурсів, зокрема, в Україні знаходяться одні із найбільших запасів залізної, марганцевої, титанової та уранової руди. Тому сьогодні проблема державного регулювання економічних відносин, які виникають у процесі використання природних ресурсів та розподілу природної ренти, є особливо актуальною.

Рентні доходи, що формуються на основі використання природних ресурсів, є важливим джерелом національного багатства України. Але зміни у відносинах власності, викликані переходом до ринкової економіки, створили досить складну та непрозору ситуацію з оцінкою внеску природних ресурсів, капіталу, праці у виробництві доданої вартості. Сьогодні в нашій країні зростає необхідність збереження накопиченого виробничого потенціалу та дбайливого використання не відновлюваних природних ресурсів [16].

Разом з тим виникає проблема існування тіньового сектору економіки, який останнім часом зростає прискореними темпами порівняно з офіційною економікою, і цей процес став характерним для всіх сфер людської діяльності. Визначення реального розміру «тіньового» сектору економіки за галузями є важливим кроком в оцінці втрачених рентних платежів, котрі мали поступити до державного бюджету країни. Більше того, тіньовий сектор в видобувній галузі є фактором, котрий не враховується при оцінці якості стану навколишнього природного середовища.

Тіньова економіка розвивається швидшими темпами, ніж науковці мають змогу запропонувати ефективні засоби боротьби з цим явищем. Попри

значні досягнення в розробці методів дослідження тіньової економічної діяльності ще зарано говорити про високу точність оцінок, адже більшість методів дозволяють отримати лише приблизні результати і не відображають реальної ситуації, що склалася в тіньовому секторі сучасної економіки.

У світовій економічній практиці прийнято поділяти методи оцінки тіньового сектору економіки на макрометоди та мікрометоди [10, 12, 31, 41]. До мікрометодів відносять наступні:

- *методи відкритої перевірки*, які дозволяють виявити тіньову економічну діяльність лише тією мірою, якою це дозволяє зробити відвертість суб'єктів, яких перевіряють;

- *метод опитувань*, вибіркового досліджень, при використанні якого проводяться опитування за допомогою соціологічних досліджень (наприклад, метод анонімного інтерв'ю). У таких опитуваннях робиться припущення, що частина респондентів є пасивними чи активними учасниками нелегальної діяльності, на основі отриманих даних здійснюють оцінку тіньової складової регіону чи сектора;

- *аналіз записів у податкових книгах* (передбачає вивчення документації обліку осіб, що ухиляються від сплати податків);

- *метод товарних потоків* (полягає у вивченні шляху товарів і послуг від виробника до споживача, після чого зіставляються дані відносно їх використання);

- *спеціальні методи економіко-правового аналізу*. Сучасна тіньова економічна діяльність носить прихований характер, і в залежності від мети виділяють три напрямки економіко-правового аналізу, кожен з яких опирається на систему методів, до яких відносять наступні: метод економічного аналізу (базується на взаємозв'язку і взаємообумовленості різних економічних показників), метод бухгалтерського аналізу (системне дослідження контрольних функцій елементів методу бухгалтерського і податкового обліку для виявлення облікових невідповідностей і відхилень в нормальному ході економічної діяльності).

Як показує аналіз джерел [10,12, 47], до макрометодів відносять наступні:

- *монетарні методи*. Ця група методів базується на тому, що суб'єкти тіньової діяльності надають перевагу здійсненню операцій з використанням готівки. Проте використання даного методу є недоцільним для національної економіки через значну розповсюдженість бартерних угод, розрахунків в іноземній валюті;

- *структурний метод*, що базується на використанні інформації про розміри тіньової економіки в різних галузях виробництва;

- *метод м'якого моделювання*, який ґрунтується на визначенні та зіставленні рівня оподаткування, рівня зайнятості, відсотка іноземних працюючих у загальній кількості зайнятих, тривалості робочого тижня, рівня державного регулювання;

- спеціальні методи та ін.

Попри існування великої кількості методів визначення обсягів тіньової економіки існують значні розбіжності у результатах, отриманих на основі їх використання, адже величина тіньового сектору, розрахована за різними методиками, є різною. Так, наприклад, рівень тіньової економіки у 2012 році, розрахований за фінансовим методом становив 34 %, за електричним методом – 31 %, за методом «витрати населення – роздрібна торгівля» - 44 %, монетарним – 26% від офіційного ВВП [34].

Для загальної оцінки тіньової економіки використовують зведені, комплексні методи або систему методів.

Варто відмітити, що для отримання більш коректних результатів оцінки тіньового сектору необхідно звертати увагу на масштабність досліджуваного явища та на територіальні ознаки. Тому при цьому важливо обирати ті методи, які дозволять оцінити вплив тіньового сектору на економіку будь-якої території (регіону, країни та ін.), галузі чи навіть окремого підприємства. Необхідність визначення обсягу тіньового сектору на рівні регіону визначається ще й тим фактом, що функціонування тіньових

процесів зумовлює ненаповнюваність бюджету як регіональних, так і державного рівнів.

Одним із методів, який використовують при оцінці тіньового сектору в економіці регіону, є метод, що базується на використанні системи національних рахунків, СНР 1993 р. СНР є макростатистичною моделлю ринкової економіки, в якій відображається економічна поведінка учасників господарської діяльності, їх взаємовідносини та результати діяльності в рамках національної економіки. Національні рахунки тут використовуються в якості еталону при встановленні стандартів в суміжних областях статистики. Оскільки тіньова економіка є частиною національної економіки, то концептуальною основою методології статистичного її вивчення є СНР [41]. Дана методологія передбачає врахування практично будь-якої нелегальної, неформальної, прихованої економіки та облік тіньової діяльності в рамках виробництва для порівняння з використанням продукції. Проте вибір конкретного способу, підходу до оцінки тіньового сектору здійснюється на основі аналізу статистичної інформації [10]. Разом з цим даний метод має суттєві недоліки – виникає складність практичної його реалізації через відсутність необхідної інформації. Крім того система національних рахунків до теперішнього часу не розроблялась належним чином на регіональному рівні, а існуючі недоліки в інформаційному секторі пропонується заповнювати експертними оцінками. Реалістичність і достовірність останніх залежить від узгодженості поглядів експертів та їх активності [29].

Зважаючи на певні недоліки методики СНР, С. Огреба [32] пропонує наступну систему заходів щодо їх подолання:

- покращення інформаційної бази (проведення спеціальних вибіркового спостережень, розвиток реєстру підприємств, покращення дослідження домашніх господарств, класифікація та вивчення окремих типів господарюючих суб'єктів, врахування типу і розміру підприємств при зборі інформації тощо);

- використання найефективніших методів розрахунків (систему вартісних та натуральних балансів сільськогосподарської продукції у господарствах населення, що забезпечують узгодження даних про використання продукції та ресурси, комбінування різних методів розрахунку, застосування математичних моделей з додаванням «італійського методу» та ін.);

- виокремлення пріоритетних напрямків розрахунків (удосконалення існуючих методів оцінки тіньового сектору економіки, досягнення повноти розрахунку ВВП та його основних компонентів через покращення оцінки тіньового сектору тощо).

Одним із різновидів монетарного методу, який набув значного розповсюдження є метод Гутмана, який базується на дослідженні динаміки співвідношення грошової маси та готівки в обігу [10, 22]. В даній моделі припускається, що їх співвідношення є сталою величиною для офіційної економіки. Зростання попиту на готівку, що перебуває в обігу поза банківськими рахунками, свідчить про зростання обсягів тіньових операцій, а зниження попиту на готівку – про їх зменшення. Метод Гутмана ґрунтується на наступних твердженнях [22]: співвідношення між безготівковими та готівковими коштами у базовому періоді знаходиться в межах норми, тобто на цьому етапі дослідження тіньової економіки не існує; здійснення нелегальних операцій відбувається переважно за допомогою готівкових коштів; питома вага готівки змінюється в результаті функціонування лише тіньової економіки (не враховуються фактори зміни процентної ставки та податків, доходів населення); офіційна та тіньова економіка мають приблизно однакову швидкість обігу грошей. Попри широке застосування даного методу у світовій практиці варто зазначити його головний недолік – модель Гутмана може використовуватись лише при високому рівні розвитку грошових відносин в країні.

Іншим методом визначення тінізації економічних процесів на рівні регіону є електричний метод [12; 44]. Його суть полягає в порівнянні

приросту ВВП із приростом внутрішнього споживання електроенергії. При цьому робиться припущення, що приріст споживання електроенергії має відповідати приросту реального ВВП. Якщо ж спостерігається перевищення першого над другим, вважається, що електроенергія використовується для виробництва у тіньовій економіці. Дане припущення буде коректним у тому випадку, якщо виконання робіт та надання послуг, а також технологічний рівень виробництва товарів залишаються незмінними. При цьому варто враховувати той факт, що чинниками зростання рівня тінізації економіки за даним методом є структурні зміни електроспоживання, зростання частки тіньового виробництва через нерентабельність окремих виробництв в умовах легального сектору, що призводить до збільшення обсягів нелегального виробництва.

Подальшого розвитку електричний метод отримав у дослідженнях М. Ласко [37]. Автор пропонує використовувати даний метод на рівні домогосподарств, аналізувати виробничу структуру (за рівнем енергоємності), при цьому наголошує на тому, що залежність між ступенем державного регулювання та тіньовою економікою майже відсутня, і зі зростанням розвитку приватного сектору зменшується розмір тіньової економіки.

На думку автора [29], найбільш дієвим методом на рівні регіону слід вважати метод сталих взаємозв'язків, згідно з яким пропонується досліджувати взаємозв'язки окремих факторів (використання тіньових доходів у споживанні, обігу валюти, «човникової» торгівлі). Даний метод має достатньо високу точність розрахунків і є досить зручним для практичного використання. Проте варто зазначити, що досить часто такі дослідження носять односторонній характер через спрощення понять у розумінні тіньових процесів. Тому виникає необхідність дослідження тіньової економіки залежно від особливостей політичного та соціально-економічного розвитку країни.

На основі проведеного аналізу методів оцінки тіньової економіки можна зробити висновок, що попри достатню розробленість методичної бази існують значні недоліки у використанні цих методів. Зокрема, основним із них є невідповідність у результатах розрахунків. Крім того, для більшої точності та адекватності дослідження тіньового сектору, на нашу думку, проведення його аналізу необхідно здійснювати за допомогою мікрометодів, які дозволяють оцінювати тіньову діяльність на рівні «найменших» господарюючих одиниць, що у свою чергу дасть змогу більш точно розрахувати розмір ренти. Отримавши результати оцінки на макрорівні, можна говорити про більш точну оцінку тіньового сектора на макрорівні. Розглянуті у даній роботі методи дослідження тіньової економіки на регіональному рівні також мають свої недоліки та потребують подальшого детального аналізу і вдосконалення. Проте в майбутньому вони можуть стати ефективним засобом виявлення, оцінки та боротьби з тіньовою економічною діяльністю за допомогою вимірювання показників на базі регулярних регіональних досліджень, визначення закономірностей та особливостей формування тіньових показників економічного життя суспільства, визначення методів боротьби з тіньовою економікою за допомогою виявлення особливостей її формування на регіональному рівні.

Проведені розрахунки обсягів тіньової економіки дозволяють визначити частку знову доданої вартості, яка припадає на рентну складову. В тіньовій економіці рента приймає участь у формуванні ВРП, проте існування тіньової діяльності дає привід стверджувати, що визначення розміру ренти повинне відбуватися з урахуванням «тіньової» частки, яка буде становити суму недоплат.

3 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ЩОДО ВРАХУВАННЯ РЕНТНОЇ СКЛАДОВОЇ У ПРИРОДОКОРИСТУВАННІ

3.1 Формування та розподіл рентного доходу паливовидобувних підприємств

За останній час в умовах нестабільної економіки та зростаючих цін на електроенергію як для побутового, так і для промислового споживання все частіше згадують природно-ресурсну ренту, що привласнюється видобувними компаніями. Деякі автори вважають, що якщо вилучити цю ренту в монополістів і розподілити серед населення, то можна домогтися мало не подвоєння зарплат і пенсій. Інші пропонують відкрити цільові особові рахунки, кошти з яких пішли б на лікування, освіту, поліпшення житлових умов і т. п. А представники нафтового бізнесу, у свою чергу, прагнуть довести, що всі «надлишки» доходів у тому чи іншому вигляді держава у них вилучає, в той час як подальший розвиток галузі вимагає колосальних капіталовкладень [5]. Усе це свідчить, лише про те, що немає дієвого механізму вилучення та розподілу рентного доходу, який виникає при видобуванні природних ресурсів. Безумовно, питання взаємозв'язку рентних доходів від видобування природних ресурсів та соціальної захищеності населення країни є дуже актуальними. По-перше, у світі існують яскраві приклади ефективного перерозподілу природної ренти на користь суспільства. У таких країнах, як ОАЕ, США, штат Аляска, Норвегія, Франція, вже давно впровадили механізми, що забезпечують додатковий дохід для населення та розвиток соціальної інфраструктури за рахунок природної ренти. По-друге, Україна, з територією, що дорівнює 0,4 % від світової, має сировинні запаси надр розміром 5 % від світових. Тому ми повинні сподіватися, що саме природна рента як додатковий дохід може сприяти покращанню умов життя населення України.

Основні методологічні підходи вилучення та перерозподілу диференціальної ренти першого роду закладені в працях українських і

зарубіжних економістів, зокрема дослідженнях: К. Маркса, А. Сміта, Д. Рікардо, Г. Хардіна, Х. Д. Хендерсона, Д. Робінсона, О. І. Амоші, О. Ф. Балацького, Я. С. Витвицького, В. М. Гейця, Л. С. Гринів, Б. М. Данилишина, М. О. Данилюка, І. О. Діяка, М. І. Долішнього, Б. Є. Кваснюка, Я. В. Ковалю, В. С. Кравціва, А. С. Лисецького, І. І. Лукінова, І. Й. Малого, Л. Г. Мельника, В. С. Міщенко, Б. Й. Пасхавера, Ю. І. Стадницького, Л. Л. Стариченко, В. М. Степанова, Ю. Ю. Туниці, С. К. Харічкова, М. А. Хвесика. Серед зарубіжних учених економічним оцінюванням та методам регулювання сфери природокористування, зокрема надкористування, присвячені праці Ю. Белова, К. Бревера, І. Буздалова, Ф. Вельмера, А. Голуба, К. Гофмана, О. Ейсмонта, С. Івановського, С. Кимельмана, М. Комарова, Л. Линника, А. Маркандія, В. Маккензі, І. Ніколаєва, В. Орлова, В. Панскова, Р. Парсона, А. Скотта, Р. Реймерса, С. Шмойлова, І. Чукаєвої, Ю. Яковця, С. Ю. Глазьєва, В. І. Данилова-Данильяна, Е. А. Козловського, С. М. Меншикова, В. А. Волконського, А. І. Кузовкіна, Д. С. Львова, В. Л. Макарова, А. Г. Гранберга. Але й сьогодні питання формування рентних доходів є актуальним, особливо у галузі природовикористання, тому що саме в цій сфері формуються надзвичайні надприбутки.

У часи Маршалла поняття ренти як надлишкового доходу вважалося несумісним із поняттям повних довгострокових виплат фактора «земля». Однак англійські економісти того часу були згодні з цим визначенням. Пізніше інше, паретіанське, поняття ренти зайняло домінуюче положення серед англомовних економістів, включаючи Х. Д. Хендерсона, Джоан Робінсон, Кеннета Боулдинга, Роберта Триффіна та Альберта Мейєра. Вони використовували термін «рента» не як нормальний дохід певної групи чинників виробництва, а як дохід будь-якого фактора, що перевищує той рівень, який необхідний для утримання його зайнятості в даній сфері використання. Основною розбіжністю класичної й неокласичної теорій є питання: входить рента до вартості виробництва чи ні. Маршалл

підтримував ідею про те, що рента не входить до вартості. Він обґрунтовував свій висновок рикардіанським твердженням, що остання одиниця, вироблена завдяки витратам праці (й капіталу) на інтенсивній або екстенсивній основі, де дохід достатньо високий, щоб покрити витрати праці (й капіталу), нічого не залишає на частку ренти. Тому він зміг підтвердити гіпотетичну відповідність між громадськими та приватними витратами. Саме його твердження ґрунтується на реальних витратах і заслуговує на розгляд, оскільки стимулювало розвиток протилежних визначень ренти [1].

У Радянському Союзі в ХХ ст. з'явилося величезна кількість економічної літератури про ренту. Загальний підхід до теми залишився майже той самий. Земельна диференційна рента першого роду визначається і пояснюється за Рикардо, а не за Марксом – послідовним залученням у виробництво усе менш ефективних (менш родючих і/або гірше розташованих) земель. Рента при цьому є надприбутком, тобто перевищенням прибутку середнього рівня, під яким розуміється нормальний прибуток, що виникає на замикаючій землі. Складніша справа з диференційною рентою другого роду, що пояснюється штучним підвищенням родючості земель у результаті застосування більшого капіталу на ділянці незмінної площі [24-25, 45].

Актуальними питаннями залишаються порушення балансу між інтересами держави, як власника надр, та інвестора. Держава використовує усереднений підхід до різних за рентабельністю об'єктів, завищує вимоги до малорентабельних об'єктів і занижує їх для високорентабельних об'єктів, що створює перешкоди на шляху припливу інвестицій. Неможливо об'єктивно виміряти величину диференційної гірської ренти. Набула поширення думка, що об'єктивно розкласти гірську ренту на I і II роду неможливо. Гірську ренту визначають усі фактори виробництва (праця, земля, капітал). Праця і капітал визначають ренти праці й капіталу, а гірську ренту – лише природа. А от наступні ствердження науковців здаються справедливими. Якщо оцінити граничну норму заміщення рентоутворюючих факторів, то це

дозволить розділити частки гірської ренти. Головне – економічно обґрунтувати розподіл гірської ренти на частки інвестора та держави. Процедура розподілу повинна бути універсальною для всіх видів корисних копалин, що знаходяться на будь-яких стадіях освоєння.

Лемєшев М. звернув увагу, що приватизація призвела до неприпустимої деформації структури формування бюджету [9]. На сьогодні відсутні рентні платежі в їхньому класичному розумінні, тобто плата в бюджет залежно від цінності використаних природних ресурсів. Частка умовних рентних платежів у бюджеті становить 20 %, у той час як в економічно розвинених країнах 55-70 %.

Проведений аналіз основних теорій формування та розподілу ренти показав, що, впродовж тисячоліть людина у своїй діяльності використовує природні багатства та блага, створені природою, тобто природні ресурси. Увесь цей час ряд вчених розглядали природні ресурси та формування рентних доходів у відповідності до свого часу та розвитку науково-технічного прогресу. Але, незважаючи на це, сьогодні немає механізму чіткого формування та визначення рентного доходу на природовикористовуючих підприємствах. Тому автором зроблено висновок, що в сучасних умовах необхідно розглядати формування та визначення рентного доходу з урахування глобалізації, міжнародного розподілу праці та умов сучасної економіки, що у свою чергу, допоможе в подальшому створити гнучкий механізм вилучення та розподілу рентного доходу між державою та суб'єктом господарювання з урахуванням усіх інтересів обох сторін.

Разом із тим, незважаючи на постійне вдосконалення методичних принципів та методів розподілу рентних доходів і різні підходи врахування вичерпності природних ресурсів, існуючі на сьогодні методики недостатньо враховують фактори, що впливають на формування рентних доходів та методів їх ефективного вилучення. Аналізуючи економічну сутність категорії «рентний дохід», ми дійшли висновку, що найбільш прийнятним є

метод розрахунку рентного доходу на природні ресурси на базі замикаючих витрат.

Однак метод розрахунку рентної оцінки на базі замикаючих витрат теж має значний недолік, який полягає у необхідності проведення спеціального зонування території країни з визначенням замикаючих витрат (тобто регіонів із максимально граничними витратами на видобуток додаткової одиниці ресурсу). Усе це зробило використання цих методів у сучасних умовах практично неможливим.

Ще у 60 –70- х роках К. Г. Гофман розглядав замикаючі витрати як величину, в якій синтезуються результати взаємозв'язаних економічних розрахунків:

- за встановленням потреби в даній продукції по країні в цілому для даного планового періоду.
- на вибір найбільш ефективних із варіантів задоволення цієї потреби за рахунок розширення виробництва на діючих підприємствах, будівництві нових потужностей та імпорту [17].

В ідеалі такі взаємозв'язані розрахунки являють собою не що інше, як процес оптимізації територіально-виробничого комплексу, що охоплює одночасно галузевий і регіональний аспекти розвитку природоексплуатуючих галузей, взаємозалежні один з одним за умовами виробництва або споживання продукції (паливно-енергетичний баланс) і т. д. [17].

Але, як показав вище зазначений аналіз рентної складової на практиці визначення замикаючих витрат навіть у тих випадках, коли проводилася оптимізація відповідного територіально-виробничого комплексу, вимагало проведення спеціальних і дуже складних розрахунків. Процедура визначення мала чисто євритмічний (неформальний) характер і не була алгоритмічною процедурою. Тому сьогодні важливим завданням є удосконалення науково-методичного підходу визначення диференційної ренти першого роду на основі динаміки світових цін на природні ресурси.

Варто зазначити, що в сучасних умовах міжнародного поділу праці й глобалізації для країн з однаковими кліматичними умовами зовсім втрачає зміст класичне поняття замикаючих витрат. Тому в роботі пропонується розглядати світову ціну на природні ресурси як заміник замикаючим витратам. Ця гіпотеза дозволила запропонувати авторський підхід, в основу якого покладене ув'язування світових цін на природні ресурси з поточними витратами на їх видобуток.

Ще Д. Рікардо, а пізніше К. Маркс відзначали, що «якщо вартість визначається граничними витратами праці в найгірших умовах, то вартість усього зробленого продукту більша за фактичні витрати праці, оскільки вся інша продукція провадиться з меншими витратами. Вартість одиниці продукції не дорівнює середнім витратам праці, а вища від них: вона дорівнює граничним, тобто найбільш виправданим витратам праці. Під найгіршими розуміють такі умови виробництва, при яких ціна продукції дорівнює середнім змінним витратам, що включають нормальний прибуток і капітал» [38].

В основу нашої теорії покладена трудова теорія вартості К. Маркса про те, що «Оптимальний обсяг виробництва на кожній ділянці, а отже, і обсяг застосування капіталу й праці визначаються оптимальним (рівноважним) станом; коли граничні витрати, вимірювані у грошах, дорівнюють ринковій ціні продукту, тоді:

1. Середня диференційна рента на будь-якій ділянці дорівнює різниці між середніми витратами на гіршій (замикаючій) землі та середніми змінними витратами на даній ділянці. Валова рента дорівнює добутку середньої ренти на обсяг виробництва.

2. Середня диференційна рента II є різницею між граничними й середніми змінними витратами на тій самій ділянці.

3. Оскільки в оптимальному (рівноважному) стані граничні витрати на всіх ділянках рівні між собою, то вони усі дорівнюють ціні» [26].

Як показали дослідження, в сучасних умовах міжнародного розподілу праці та глобалізації економіки визначати рентні доходи на паливно-енергетичні ресурси на основі замикаючих витрат досить складно, оскільки такі розрахунки потребують спеціального зонування території країни з визначенням замикаючих регіонів (тобто регіонів із максимально граничними витратами на видобуток додаткової одиниці ресурсу). Автором обґрунтована можливість використовувати у якості замикаючих витрат світові ціни на природні паливно-енергетичні ресурси. Виходячи із цього, рентний дохід підприємств паливодобувної галузі пропонується визначати за формулою

$$RD = Q_{\text{вир.річ}} \left[C_{\text{св}} - C_{\text{пот}} \left(1 - \frac{R_{\text{вир.}}}{100} \right) \right], \quad (3.1)$$

де RD – рентний дохід паливодобувного підприємства;

$Q_{\text{вир.річ}}$ – обсяг річного видобутку паливно-енергетичних ресурсів;

$C_{\text{св}}$ – світова ціна на природні паливно-енергетичні ресурси;

$C_{\text{пот}}$ – поточні витрати на видобування природних паливно-енергетичних ресурсів;

$R_{\text{вир.}}$ – усереднений по галузі показник рентабельності видобування паливно-енергетичних природних ресурсів.

Однак одним з головних питань залишається виявлення основних факторів, що впливають на формування та розподіл рентних природо експлуатуючих підприємств. Необхідно зазначити, що основний розвиток нафтодобувної промисловості України припадає на 50–60-ті роки ХХ ст. У цей період були різко збільшені обсяги геологорозвідувальних робіт на нафту в західному і, особливо, в східному регіоні. Усі наступні роки характеризуються зниженням обсягів видобування нафти та газу. Нові родовища, відкриті за останні роки (15 років), мають незначні запаси внаслідок великих глибин і високу собівартість ресурсу. Відповідно чим глибше залягання природних ресурсів, тим більшої шкоди завдають довкіллю під час їх видобування і тим більше необхідно коштів на відновлення природно-ресурсного потенціалу регіонів.

У ситуації, що склалася, особливу роль відводять природно-ресурсній ренті в нафтогазовій галузі, яка є додатковим прибутком при використанні природних ресурсів. Виникає вона завдяки функціонуючому капіталу, який використовує продуктивну силу природи, точніше, – вигідні природні ресурси, кількість яких суворо обмежена [1]. Саме цей додатковий прибуток виплачується власникові ресурсу як орендна плата, або рента.

Одночасно з питанням визначення природно-ресурсної ренти постає питання ролі інституціонального механізму при управлінні природними ресурсами. Характерною рисою сучасної економіки є прагнення вирішити багато проблем за рахунок посилення навантаження на довкілля. Оскільки основні виробничі фонди ґрунтовно зношені, найбільш важливу роль як об'єкт власності відіграють вичерпні ресурси. Власник джерел сировини може бути впевнений у міцності свого становища не лише всередині країни, а й на світовому ринку. Справа у тому, що все інше потрібно відтворювати практично заново і, лише виснажуючи сировину, можна реально запустити вже зараз. А потім, вичавлюючи з природних ресурсів все, що можна, накопичити необхідні ресурси для реконструкції виробничого потенціалу [14].

Деякі автори вважають, що в основу системи платежів за користування природними ресурсами повинні бути покладені відносини власності [14]. Але перш ніж розвивати податкову систему, необхідно домогтися однозначного трактування питань власності на природні ресурси. Права власності означають, що суб'єкт власності має такі можливості щодо об'єкта власності: встановлювати правила його експлуатації; отримувати дохід від його експлуатації; передавати права на розпорядження довірній організації; передавати права користування; продавати об'єкт власності, здавати в заставу і т. д. Права власника не є абсолютними, і держава в особі законодавчої влади має можливість установлювати різні обмеження на процес і характер використання природних ресурсів залежно від їх значущості з точки зору екологічної, економічної та соціальної [46]. У разі, якщо мова йде про

розподіл рентного доходу, права користування передаються компанії, що займається експлуатацією природного ресурсу, на умовах, спеціально сформульованих власником (або довіреної організації, якій передані права на розпорядження). У той самий час постійно ведуться дискусії серед науковців, яка форма власності є більш доцільною для найбільш ефективного використання природних ресурсів. Прихильники приватної власності вважають, що якщо ресурси залишаються в суспільній власності, то ніщо не врятує їх від так званої трагедії громадських володінь, яку докладно описав Г. Хардін ще у 1968 р. Як зазначав Г. Хардін, те, що належить усім разом і нікому окремо, приречене на знищення. Він вважав, що причина полягає в нездатності користувачів забезпечити належний контроль та управління об'єктами природокористування, тоді як у приватних власників це виходить автоматично. З іншого боку, безконтрольний процес приватизації природних ресурсів може призвести до енергетичної кризи і гострого дефіциту сировини на внутрішньому ринку. Прагнення власника вичавити з природних ресурсів якомога більше набагато швидше може призвести до катастрофічних змін довкілля в регіонах видобування. Тому вчені, які досліджують цю тему, зазначають, що бажано обрати таку стратегію перетворення відносин власності, яка б сприяла процесу відтворення й раціонального використання ресурсів з урахуванням довгострокової перспективи в умовах реалізації стратегії сталого розвитку [5].

Щодо питання про відношення власності на надра, необхідно розрізнити два основні підходи:

1) відповідно до першого мінерали вважають невід'ємною частиною землі (її поверхні) і відповідно формують так звану систему «збільшення власності»;

2) згідно з другим власність на мінерали може бути відділена від власності на землю; виходячи з цього, проголошується державна власність на них і формується так звана система «державного володіння».

Перша система походить зі старого англійського законодавства і засвідчує, що власність на землю передбачає все, що знаходиться на або під нею. Цей принцип прийнятний при незначних масштабах видобутку, орієнтованого на поверхневі поклади з обмеженою невеликою глибиною видобування. У таку систему надзвичайно складно вмістити сучасну практику.

У Великобританії, де сформувався цей підхід, з давніх часів існували винятки із загального правила, що стосувалися власності на золото і срібло (які завжди перебували у власності королів). Крім того, у Великобританії можна знайти окремі регіони, де правило «збільшення власності» не поширюється на інші мінеральні ресурси (наприклад, на олов'яні та залізні руди). Останнім часом це правило було скасоване для нафти і вугілля, які раніше перебували у власності власника земельної ділянки, розміщеної над родовищем.

Досліджуючи основні підходи до врахування рентної складової, необхідно відзначити, що ринок джерел вичерпних ресурсів принципово відрізняється від ринку земельних ділянок. Землю можна просто (в якійсь частці) передати тим, хто на ній працює, навіть безкоштовно. Земля – це природний ресурс, який постійно оновлює свої репродуктивні властивості. Експлуатація родовищ, навпаки, нерозривно пов'язана з політикою їх вичерпання і відповідно – визначення, вилучення та використання динамічної ренти. Суть цієї ренти в тому, що, добуваючи ресурс у цьому році, ми погіршуємо показники видобування в наступних періодах. Таким чином, виникла ідея компенсувати зростання майбутніх витрат сьогодні, тобто внести до затрат даного року й непрямі витрати, неминучі в майбутньому. Звідси виникає диференціальний ефект, розподілений у часі. Динамічна рента дозволяє узгодити в часі інтереси нинішніх та майбутніх поколінь, створити (за рахунок того, що родовища відпрацьовуються сьогодні) фінансові резерви на впровадження нових технологій або більш капіталомісткий видобуток у майбутньому [15].

3.2 Методичні підходи до оцінювання рентного доходу у природокористуванні

Іншим питанням при використанні природних ресурсів незалежно від форми власності є накопичення вторинних ресурсів. Більшість провідних країн запроваджують механізми запобігання екологічним наслідкам від видобування природних ресурсів. Специфіка полягає в тому, що саме за екологічними вимогами повинна бути вироблена така стратегія їх використання, яка б у найкоротший термін привела до ліквідації хвостів і відвалів, які займають величезні території і є джерелом вторинного забруднення [15]. Поєднання механізмів взаємодії природи та суспільства сформувалося в таких розвинених країнах, як Японія, країни Скандинавії та Західної Європи, де поєднується два початки – декомпозиція і композиція інтересів, що визначають раціональність природокористування. Люди розуміють високу значущість природи при виживанні нації і самозбереженні.

У той самий час Т. Гілфасон, досліджуючи причини економічного зростання одних країн та занепаду інших, зробив висновок, що надлишкова залежність від невеликого обсягу природних ресурсів може шкодити економічному зростанню, навіть якщо велика кількість природних ресурсів може бути сприятливою для зростання [15]. Тієї самої думки і Лі Куан Ю: «Я думав, що багатство залежить, в основному, від володіння територією і природними ресурсами, цінними корисними копалинами, нафтою або газом. Лише після того, як я кілька років був при владі, я зрозумів ... що вирішальними факторами є люди, їх природні здібності, освіта і професійні навички» [4].

У центрі теоретичного розгляду питань формування доходів від експлуатації природних ресурсів перебуває економічна категорія ренти. Рента – це той стабільний дохід, який у будь-якому разі виникає в економіці, що експлуатує природні ресурси. Такий дохід «живе» у цілком конкретних інституційних умовах, що впливають як на розподіл доходу, так і на сам його

розмір. Нерозумна політика щодо природних ресурсів, яка призводить до їх деградації, «вбиває» природні об'єкти, і вони вже не в змозі давати ренти в подальшому або дають її менше, ніж могли б у нормальній ситуації. Тому одним із важливих питань є: які інституційні умови сприятимуть максимізації ренти, що виникає внаслідок експлуатації природних ресурсів? Отже, це повинна бути динамічна категорія – чим більша рента, тим багатше суспільство.

Інституційно-правова основа здійснення рентної політики повинна забезпечувати можливості ефективного управління природними ресурсами як державною власністю і повноцінного використання переваг України стосовно наявності та забезпечення виробництва природними сировинними ресурсами. При цьому передбачається, що велика частина ренти вилучається і спрямовується відповідно до принципів сталого розвитку на збільшення соціально-економічного і науково-технічного потенціалу суспільства.

На сьогодні існує багато методів розрахунку рентних доходів. Характеристика підходів щодо розрахунку рентного оцінювання наведена в табл. 3.1. Проведений аналіз оцінювання рентної складової у природокористуванні виявив недосконалість запропонованих методів щодо відсутності взаємозв'язку між основними учасниками утворення природно-ресурсної ренти. Сучасні науковці також зазначають, що на сьогодні порушений баланс між інтересами держави як власником надр і підприємством-природокористувачем.

Держава використовує усереднений підхід до різних за рентабельністю об'єктів, завищує вимоги до малорентабельних об'єктів і занижує їх для високорентабельних об'єктів, що створює перешкоди на шляху припливу інвестицій. В Україні при визначенні моделі рентного підходу держава повинна враховувати інтереси та можливості оплати ресурсної ренти всіх галузей у комплексі: і тих, які здійснюють видобування, і тих, які потім використовують сировину.

Існуюча на сьогодні система не враховує особливостей нафтогазодобувної галузі, що характеризується різноманітністю гірничо-геологічних умов розроблення нафтових та газових родовищ і, як наслідок, різною собівартістю видобування. Більшість нафтогазових родовищ України (близько 70 %) працюють у важких гірничо-геологічних умовах, мають низький коефіцієнт нафтовіддачі, і а отже, й експлуатація свердловин є нерентабельною або дуже низькою.

Отже, сучасні рентні платежі є специфічною формою податку на одиницю продукції, мають однакове економічне навантаження і є близькими до акцизу. Вищезазначене суперечить економічній сутності цього платежу, метою якого є вилучення на користь держави частини надприбутку, одержаного нафтогазодобувними підприємствами від реалізації видобутих нафти і природного газу залежно від коливання світових цін.

Діюча в Україні система встановлення рентних платежів за видобування нафти та природного газу передбачає визначення розміру рентних платежів, що залежать від обсягів видобування, проте не враховують ціни реалізованої продукції.

Таким чином, сьогодні рентні платежі забезпечують гарантований дохід держави, але не вирішують проблеми із вилучення надприбутків у підприємств видобувної галузі. Економічно необґрунтоване установлення ставок рентної плати на нафту і природний газ призводить до збиткової діяльності нафтогазодобувних підприємств, не дає можливості здійснювати приріст запасів та забезпечити технічне переоснащення родовищ.

Існуючий підхід	Формула	Параметри	Переваги	Недоліки
Обчислення диференціальної ренти на базі замикаючих витрат	$R = \max[aq(Z - S)]$	R - рентна оцінка природного ресурсу; Z - замикаючі витрати на продукцію; S - індивідуальні витрати на продукцію при експлуатації ресурсу; Q – коефіцієнт виробництва природного ресурсу, який показує кількість ресурсу на одиницю продукції; а - коефіцієнт який враховує динаміку в часі і витрат	повинні бути визначені ресурси, встановлені найбільш раціональні транспортні зв'язки між об'єктами системи	розрахунок замикаючих витрат вимагає складних розрахунків і складання оптимізаційних моделей
Підхід ЦЕМІ АН СРСР	$R = \frac{r}{E} = \frac{\max \sum_{i=1}^{n_i} (Z_i - C_i) M_i}{E}$	r - річна величина диференціальної ренти; Z _i - замикаючі витрати на виробництво одиниці продукції при експлуатації одиниці ресурсу; C _i – індивідуальні витрати на виробництво одиниці продукції; M _i - обсяг оцінюваного природного ресурсу; i -1,2,...n- індекс виду ресурсу; E - норматив приведення різночасних витрат	розрахунок інтегральної оцінки природного ресурсу - економічної оцінки природного ресурсу за весь термін його експлуатації	рекомендовано використання при необмеженому терміні експлуатації та постійній величині річного ефекту
Розрахунок ренти для природних ресурсів якщо ресурси має обмежений термін експлуатації (вичерпні ресурси)	$R = \sum_{t=1}^T \frac{r}{(1+E)^t}$	T - термін експлуатації об'єкта природокористування	розрахунок інтегральної оцінки природного ресурсу	складність встановлення норми дисконтування
Ресурс приносить ефект не щорічно, а через проміжки часу	$R = \frac{r}{(1+E)^{T-1}}$	E - норматив приведення різночасних витрат	розрахунок інтегральної оцінки природного ресурсу	складність встановлення норми дисконтування
Розрахунок економічної оцінки на поновлювані природні ресурси за умови сталості річних рентних ефектів	$R = \frac{r}{q} 100\%$	q - значення банківської облікової ставки по кредитам в рік оцінки;	простота розрахунку	необхідні умови сталості річних рентних ефектів
Розрахунок економічної оцінки природних ресурсів шляхом зіставлення ринкової ціни продуктів природо використання та обсягу відшкодування при їх реалізації витрат з урахуванням норми прибутку	$R = \sum_{i=1}^n [U_i - \Pi_i (1 + \frac{m}{100})] B_i$	Ц _i - ринкова ціна одиниці продукції ш-го виду продукції ; Π _i - понесені виробничі витрати (вкладений капітал) на одиницю продукції; m - норма прибутку на вкладений капітал; B _i – річний обсяг виробництва i-й продукції	можливість дослідження ринкової ціни i-го виду продукції	необхідно розрахувати норму прибутку на вкладений капітал
Розрахунок економічної оцінки для не відновлюваних видів природних ресурсів з урахуванням фактору часу	$R = \sum_{t=1}^T \frac{r_t}{(1 + \frac{q_t}{100})^t}$	r _t - рентна оцінка природного ресурсу в t- м році; q _t – значення банківської облікової ставки по кредитам в t- м році; t = 1,2...T – число років експлуатації природного ресурсу.	розрахунок інтегральної оцінки природного ресурсу	необхідність рентної оцінки в t- му періоді
Розрахунок економічної оцінки природного ресурсу, якщо немає достовірних даних по техніко-економічним показникам	$R = rp$	p – коефіцієнт дисконтування	простота розрахунку	немає достовірних даних по техніко-економічним показникам
Визначення рентних доходів на основі методу «світових цін» (авторський підхід)	$R_D = Q_{\text{вир,річ}} \left[U_{\text{св}} - C_{\text{пот}} \left(1 - \frac{R_{\text{вир.}}}{100} \right) \right] \quad (1)$	R _D – рентний дохід паливобувного підприємства; Q _{вир,річ} – обсяг річного видобутку паливно-енергетичних ресурсів; U _{св} - світова ціна на природні паливно-енергетичні ресурси; C _{пот} – поточні витрати на видобування природних паливно-енергетичних ресурсів; R _{вир} – усереднений по галузі показник рентабельності видобування паливно-енергетичних природних ресурсів.	визначення диференційної ренти першого роду	необхідні точні дані показника рентабельності виробництва

Рисунок 3.1 - Науково-методичні підходи до розрахунку рентного доходу

У цілому створена в Україні система рентного регулювання у сфері природокористування та екологічного оподаткування не забезпечує стійкого прогресу в мобілізації й акумуляції фінансових ресурсів, а також цільового спрямування коштів на здійснення природоохоронної діяльності. Рентні відрахування за використання природних ресурсів виявилися малоефективними як механізм стимулювання цієї діяльності.

3.3 Природно-ресурсна рента як основа бюджетно-фінансової спроможності територіальних громад

Рентний дохід розподіляється між власником природного ресурсу – державою (її органами) чи будь-яким суб'єктом, на праві власності якого у формі володіння перебуває природний ресурс, та користувачем цього ресурсу – суб'єктом господарювання, котрий відповідно до законодавства є власником продукції, виробленої в процесі користування природними ресурсами.

Тобто зараз існують два учасники рентоутворюючого процесу: перший учасник це держава, другий – підприємство. При цьому держава отримує 100% рентного доходу. Враховуючи, що дохід виникає в результаті господарської діяльності та пов'язаний з використанням суспільних засобів виробництва та враховуючи екологічні наслідки для регіону де видобуваються корисні копалини можна зробити висновок, що одновекторна система розподілу рентних доходів «держава – підприємство» не відповідає суспільним потребам [18].

Аналіз ретроспективи рентних відносин засвідчує, що розподіл рентного доходу між власником природного ресурсу – державою (її органами) чи будь-яким суб'єктом, на праві власності якого у формі володіння перебуває природний ресурс, та користувачем цього ресурсу – суб'єктом господарювання, який відповідно до законодавства є власником продукції, виробленої в процесі користування природними ресурсами,

недостатньо враховує сучасні тенденції розвитку глобального ринку ресурсів та розвиток соціально-екологічних відносин у регіонах.

Розподіл рентного доходу, який передбачено законом носить суб'єктивний характер не маючи підґрунтя щодо витрат, які необхідно враховувати на відновлення територій після видобування природних ресурсів в регіонах та соціально - економічних потреб суспільства. Також, як зазначають сучасні науковці, неконтрольована децентралізація може перетворитися на феодалізм в окремих регіонах. Тому необхідно, на нашу думку, передусім зробити такі кроки, а саме:

- визначити організаційну форму взаємодії підприємств природокористування та місцевих громад, через яку держава буде здійснювати регулювальну та контролюючу функції нових соціально-економічних відносин щодо розподілу природно-ресурсної ренти;
- створити науково-експертні групи, які б допомагали місцевим громадам спрямовувати фінансові ресурси від частини рентних доходів на вирішення найбільш проблемних питань регіонів, а також контролювати здійснення цих спрямувань;
- створити інституційно-фінансові установи, через які буде здійснюватися перерозподіл фінансових коштів від рентних доходів на рівні регіону;
- розробити стратегії розвитку та поновлення інфраструктури регіонів за рахунок цільового спрямування коштів від рентних доходів.

Розподіл рентного доходу в сучасних умовах можна представити у вигляді «трикутника», де кожний із кутів характеризує інтереси держави, регіону та господарюючого суб'єкту у використанні рентних доходів (рис. 3.2).

Також необхідно відзначити, що сам процес розподілу не відіграє такої важливої ролі, як відносини, що формуються у процесі розподілу рентного доходу та цілі, на які будуть спрямовані ці фінансові ресурси. На наш погляд, держава зможе ефективно реалізовувати свої функції (регулювальну,

контролюючу та ін.), якщо будуть формалізовані взаємозв'язки між учасниками розподілу та перерозподілу рентного доходу у сфері природокористування.

Рисунок 3.2 - Рентні відносини у системі держава – регіон – суб'єкт господарювання

Аналізуючи різні тенденції рентної політики у різні часи, ми дійшли висновку, що справа не в тому, щоб повністю вилучити природну ренту у природо видобувних підприємств, а в тому, щоб контролювати процес її розподілу та перерозподілу, за необхідності вносячи в цей процес корективи. Процес розподілу рентних доходів здійснюється фінансовим механізмом у цілому і його найважливішою частиною – податковою системою (включаючи не тільки податки у вузькому розумінні терміну, але й фіксовані платежі в бюджет). Більшість елементів цієї системи і цього механізму тією чи іншою мірою пов'язані з функцією перерозподілу природної ренти. Наприклад, якщо

природна рента не вилучена повністю «заздалегідь» (на практиці ця умова завжди виконана), то вона входить до складу прибутку та частково вилучається з підприємства разом із податком на прибуток. Прибутковий податок, що платять працівники природо експлуатуючих підприємств, як одну зі складових також має якусь частку природної ренти (тим більшу, чим більше перевищення середньої зарплати у даній галузі над середньою зарплатою по країні). Податкова база кожного з них включає частину природної ренти. Таким чином, природна рента є складовою частиною природно-ресурсного потенціалу території.

Природно-ресурсний потенціал (ПРП) території — це сукупна продуктивність природних ресурсів, засобів виробництва і предметів споживання, яка виражається в їхній сукупній споживній вартості. У компонентній структурі ПРП вирізняють такі групи ресурсів: мінеральні (паливно-енергетичні й металеві корисні копалини, нерудна сировина, сировина для металургійної промисловості, гірничо-хімічна сировина, будматеріали), водні (поверхневий стік, підземні води), земельні, лісові, фауністичні (мисливські, рибні, медоносні ресурси), природно-рекреаційні [30, с.124].

Природно-ресурсний потенціал відіграє вагомий роль у формуванні бюджетно-фінансової спроможності території, а саме впливає на розвиток промислових зон об'єднаних територіальних громад переробної галузі (в тому числі сільськогосподарської продукції).

Самодостатньою територіальною громадою є така громада, в якій місцеві джерела наповнення бюджету, інфраструктурні та кадрові ресурси є достатніми для вирішення її органами місцевого самоврядування питань місцевого значення, передбачених законодавством, в інтересах жителів громади.

Джерелом формування бюджетів ОТГ за рахунок природно-ресурсного потенціалу є:

- 25% екологічного податку;

- туристичний збір;
- 5% рентні платежі за користування надрами (в тому числі для видобування корисних копалин), за спеціальне використання води та водних об'єктів, лісових ресурсів;
- орендна плата за водні об'єкти (їх частини);
- концесійні платежі щодо об'єктів комунальної власності;
- 50% грошових стягнень за шкоду, заподіяну порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища внаслідок господарської та іншої діяльності;
- 10% вартості питної води від суб'єктів підприємницької діяльності, які здійснюють реалізацію питної води через системи централізованого водопостачання з відхиленням від відповідних стандартів;
- 1,5% коштів від використання (реалізації) частини виробленої продукції, що залишається у власності держави відповідно до угод про розподіл продукції, та/або коштів у вигляді грошового еквівалента такої державної частини продукції, на території громад, де знаходиться відповідна ділянка надр (газ, нафта);
- 55% коштів від продажу земельних ділянок несільськогосподарського призначення або прав на них, що перебувають у державній власності до розмежування земель державної і комунальної власності[19].

Всі природні ресурси мають дві основні ознаки:

- 1) походження (природна ознака);
- 2) використання (економічна).

Згідно природної класифікації виділяють ресурси: мінеральні, водні, ґрунтово-земельні, біологічні (рослинні та тваринні), ресурси теплоти (сонце, підземних вод й глибин океану — термальні води), сили руху (вітру, припливів та відпливів, текучої води), нові, нетрадиційні ресурси — ресурси глибинної будови речовини, біоорганізмів та ін. Дана ознака доповнюється характерною рисою вичерпності і невичерпності ресурсів. До вичерпних природних ресурсів належать: а) невідновні ресурси — мінеральна сировина

і паливо, ґрунтовий шар, підземні води; б) відновні — це запас води в річках і озерах, річні поверхневі та підземні стоки, запас поживних речовин у ґрунту, рослинний і тваринний світ. До невичерпних ресурсів — тепло, світло, енергія сонця, енергія вітру, океану (відпливи і припливи), внутрішньо-земна й океанічна теплова енергія, запаси океанічної води, ресурси глибинної будови матерії, космічні ресурси.

Розглянуті теоретичні та методичні засади оцінки та розподілу природно-ресурсної ренти були реалізовані на прикладі природно-ресурсного потенціалу Глухівської об'єднаної територіальної громади за такими ресурсами, як землі сільськогосподарського призначення.

В сільському господарстві земля виступає і як просторовий базис, і як предмет, і як засіб праці. Проявляється це, перш за все, у використанні людиною якостей ґрунтового покриву для впливу на ріст та розвиток рослин. Під економічною оцінкою сільськогосподарських земель приймається грошове вираження максимального економічного ефекту, який утворюється цими землями при їх використанні з урахуванням фактора часу.

Прогнозована економічна оцінка виробництва сільськогосподарської продукції представлена на рис. 3.3.

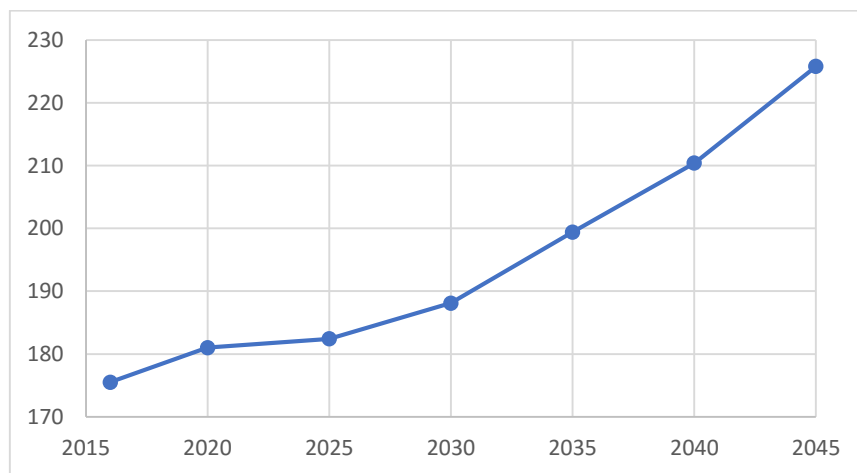

Рисунок 3.3 – Прогнозована оцінка потенціалу сільськогосподарських земель Глухівської ОТГ, млн. грн.

Під економічною оцінкою родовищ корисних копалин розуміється визначення в грошовому вираженні економічного ефекту, який отримується

від використання корисних копалин в масштабі національної економіки з урахуванням фактора часу. Дана оцінка повинна забезпечити найбільш раціональну черговість розробки родовищ, найбільш повне та комплексне видобування основних та супутніх корисних компонентів оцінюваного родовища.

Основним показником економічної оцінки родовищ корисних копалин є річна диференційна рента, приведена по фактору часу та яка визначається як різниця між цінністю кінцевої продукції, отриманої з даного виду мінеральної сировини, та приведеними витратами на її отримання.

Прогнозована економічна оцінка потенціалу родовищ корисних копалин представлена на рис. 3.4.

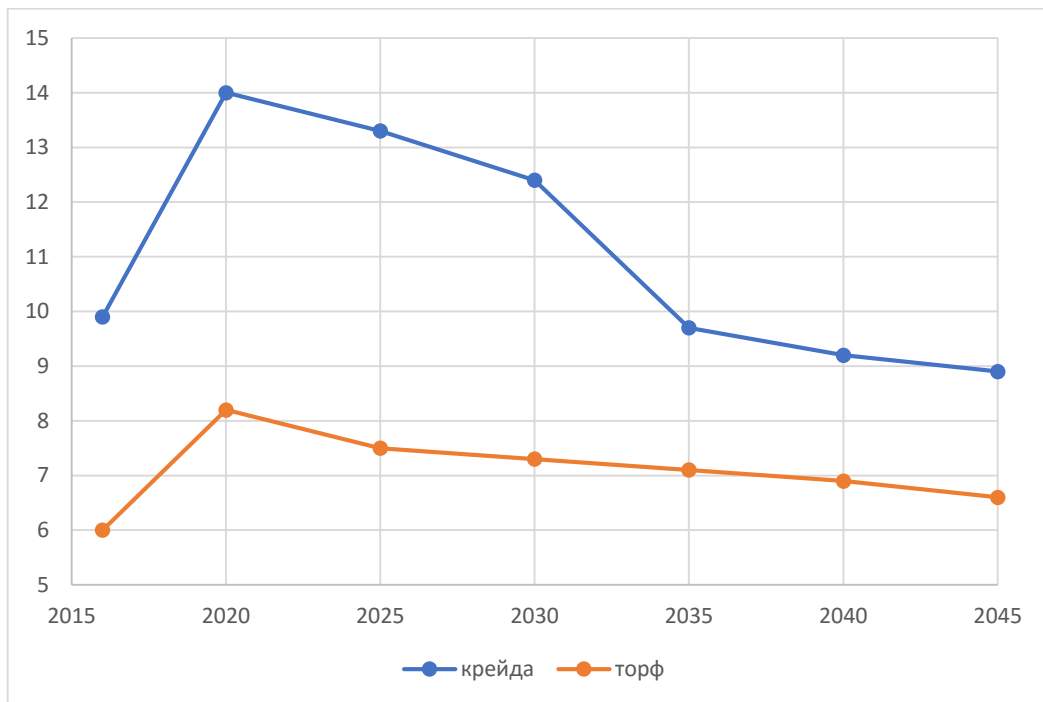

Рисунок 3.4 – Прогнозована оцінка потенціалу родовищ корисних копалин, млн.грн.

Економічна оцінка водних ресурсів характеризує їх експлуатаційну цінність – економічний ефект, який буде отриманий в секторах національної економіки від їх використання в даному регіоні для задоволення потреби у воді потрібної кількості та якості.

Прогнозована економічна оцінка потенціалу водних ресурсів Глухівської ОТГ представлена на рис. 3.5.

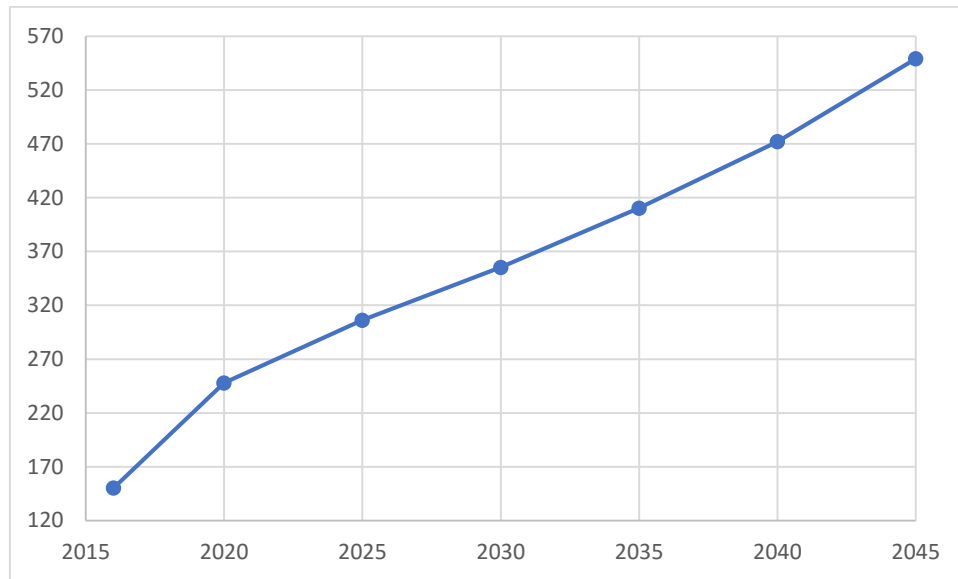

Рисунок 3.5 – Прогнозована оцінка потенціалу водних ресурсів Глухівської ОТГ, млн.грн.

Результати оцінки природно-ресурсного потенціалу Глухівської територіальної громади на період 2020 року наведені в таблиці 3.2. [30]

Таблиця 3.2 - Прогнозна структура природно-ресурсного потенціалу Глухівської територіальної громади, млн. грн.

Складові природно-ресурсного потенціалу	на 01.01.2015р.
Лісові угіддя	249,3
Сільськогосподарські землі	175,5
Родовища корисних копалин, всього	15,9
в тому числі – крейда	9,9
Торф	6
Водні ресурси	150,2
Разом	590,9

За результатами розрахунку природно-ресурсний потенціал Глухівської територіальної громади на 01.01.2015 р. дорівнює 590,9 млн. грн, а на 01.01.2020 р. складає 801,4 млн. грн [33].

В подальшому визначається частку природно-ресурсної ренти, що залишається у розпорядженні Глухівської об'єднаної територіальної громади (табл. 3.3).

Таблиця 3.3 - Частка природно-ресурсної ренти, що залишається у розпорядженні ОТГ

Складові природно-ресурсного потенціалу	на 01.01.2020р., млн. грн	Частка природно-ресурсної ренти, що залишається у розпорядженні ОТГ, %	Частка природно-ресурсної ренти, що залишається у розпорядженні ОТГ, млн грн
Лісові угіддя	350,2	5	17,51
Сільськогосподарські землі	181	100	181
Родовища корисних копалин, всього	22,2	100	22,2
в тому числі – крейда	14	100	14
торф	8,2	100	8,2
Водні ресурси	248	90	223,2
Разом	801,4	-	443,91

Таким чином, сума природно-ресурсної ренти, що залишається в розпорядженні Глухівської об'єднаної територіальної громади станом на 2020 рік складає 443,91 млн грн. Тобто Глухівська об'єднана територіальна громада може використовувати 443,91 млн грн у вигляді інвестиційних ресурсів, які забезпечать приріст валового регіонального продукту у майбутньому періоді. Частина цього приросту також може бути використана у якості інвестицій, що забезпечує бюджетно-фінансову самодостатність територіальної громади.

Динаміка зміни прогнозного рівня приросту валового регіонального продукту для Глухівської об'єднаної територіальної громади та суму її інвестиційних ресурсів на 2021 – 2025 роки зображена на рис. 3.6.

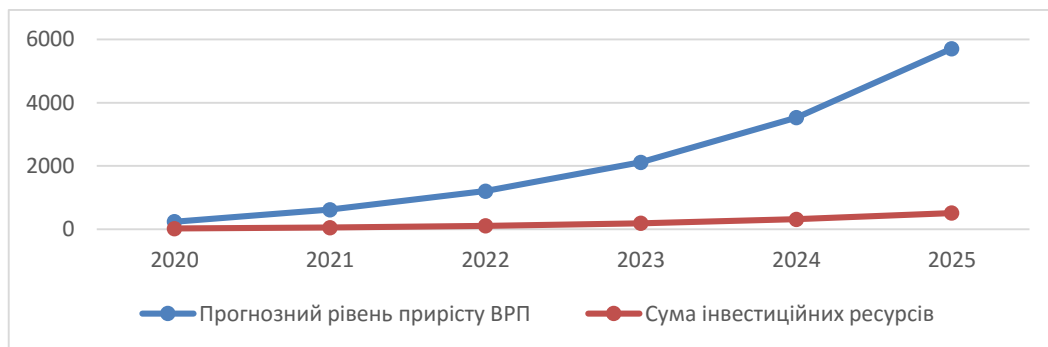

Рисунок 3.6 – Прогнозний рівень приросту валового регіонального продукту для Глухівської об'єднаної територіальної громади та сума її інвестиційних ресурсів на 2021 – 2025 роки, млн. грн.

Як бачимо, величина прогнозного рівня валового регіонального продукту для Глухівської об'єднаної територіальної громади та сума її інвестиційних ресурсів з кожним роком збільшується, що сприятиме забезпеченню її розвитку.

ВИСНОВКИ

1. Вивчаючи історію розвитку економічної науки, можна сказати, що економістів завжди хвилювало питання вартості товарів. Сучасні економісти підтримують концепцію, згідно з якою в основі вартості лежить не один, а кілька факторів. Це праця, капітал (або засоби виробництва), природний фактор (земля), а також підприємницькі здібності.

2. Теоретичні уявлення про категорію ренти пройшли довгий шлях еволюції і продовжують відігравати виключно важливу роль в сучасних умовах. Ускладнення технологічної структури сучасної економіки привело до диференціації поняття ренти, розширенню його дії у сфері нових предметних областей, хоча суть самого поняття мало змінилася з часів класичних положень про ренту.

3. Підприємство є складною системою і поєднує у собі складові екологічної, економічної та соціальної природи у певній мірі просторово-часового прояву. Мірою просторового прояву підприємства є комплексність прояву його потенціалу, що передбачає максимально можливу повноту врахування його складових та факторів зовнішнього середовища. Мірою часового прояву підприємства є відповідність структурно-динамічних характеристик підприємства характеристикам прогностного етапу його життєвого циклу. Ключовими сферами діяльності є зовнішня і внутрішня логістика, виробничий процес, маркетинг і продажі, обслуговування. Допоміжними видами діяльності є забезпечення інфраструктури, управління персоналом, технологічний розвиток та матеріально-технічне забезпечення.

4. Потенційна спроможність підприємства до випуску конкурентоспроможної продукції може бути охарактеризована потенціалом конкурентоспроможності підприємства. Потенціал конкурентоспроможності підприємства складається з окремих потенціалів: потенціалу розвитку, потенціалу самоорганізації, потенціалу реалізації зовнішніх зв'язків. Потенціал розвитку – це конкурентоформуєчий потенціал підприємства, що

утворюється на таких етапах життєвого циклу підприємства та характеризує потенційну спроможність підприємства до сприйняття інноваційних ідей у сфері техніки, технологій та праці. Потенціал самоорганізації – це конкурентозабезпечуючий потенціал підприємства, який характеризує спроможність підприємства до підвищення рівня організації внутрішньовиробничої діяльності на основі врахування всієї сукупності внутрішньовиробничих зв'язків і відносин. Потенціал реалізації зовнішніх зв'язків – це конкурентопідтримуючий потенціал підприємства, що характеризує адаптаційну спроможність підприємства до ринкових впливів на основі врахування всієї сукупності зв'язків і відносин підприємства із навколишнім середовищем.

5. У сучасних умовах конкурентоспроможність підприємства розглядається у контексті його вартісного ланцюга. Розвиток підприємства у сучасних умовах повинен базуватися на всебічному врахуванні екологічного імперативу. На основі такого підходу сформовано поняття екологічно орієнтованої конкурентоспроможності підприємства. Екологічно орієнтована конкурентоспроможність підприємства – це здатність підприємства формувати та реалізувати власний потенціал на кожному з етапів свого життєвого циклу з метою випуску конкурентоспроможної продукції на основі максимального врахування всієї сукупності системних відносин та зв'язків підприємства з навколишнім природним середовищем. На основі показників оцінки екологічно орієнтованої конкурентоспроможності підприємства в роботі розроблено економіко-математичну модель управління екологічно орієнтованою конкурентоспроможністю підприємства, що спрямована на знаходження оптимальних значень показників потенціалу підприємства та конкурентоспроможності його продукції з урахуванням відверненого екологічного збитку за умов максимізації загального показника екологічно орієнтованої конкурентоспроможності підприємства на даний момент та інтегральної конкурентоспроможності за весь життєвий цикл підприємства, виходячи з його проектних можливостей.

6. Рентні доходи, що формуються на основі використання природних ресурсів, є важливим джерелом національного багатства України. Але зміни у відносинах власності, викликані переходом до ринкової економіки, створили досить складну та непрозору ситуацію з оцінкою внеску природних ресурсів, капіталу, праці у виробництві доданої вартості. Сьогодні в нашій країні зростає необхідність збереження накопиченого виробничого потенціалу та дбайливого використання не відновлюваних природних ресурсів. Разом з тим виникає проблема існування тіньового сектору економіки, який останнім часом зростає прискореними темпами порівняно з офіційною економікою, і цей процес став характерним для всіх сфер людської діяльності. Визначення реального розміру «тіньового» сектору економіки за галузями є важливим кроком в оцінці втрачених рентних платежів, котрі мали поступити до державного бюджету країни. Проведені розрахунки обсягів тіньової економіки дозволяють визначити частку знову доданої вартості, яка припадає на рентну складову. В тіньовій економіці рента приймає участь у формуванні ВРП.

7. Інституційно-правова основа здійснення рентної політики повинна забезпечувати можливості ефективного управління природними ресурсами як державною власністю і повноцінного використання переваг України стосовно наявності та забезпечення виробництва природними сировинними ресурсами. При цьому передбачається, що велика частина ренти вилучається і спрямовується відповідно до принципів сталого розвитку на збільшення соціально-економічного і науково-технічного потенціалу суспільства. Проведений аналіз оцінювання рентної складової у природокористуванні виявив недосконалість запропонованих методів щодо відсутності взаємозв'язку між основними учасниками утворення природно-ресурсної ренти. Сьогодні рентні платежі забезпечують гарантований дохід держави, але не вирішують проблеми із вилучення надприбутків у підприємств видобувної галузі. Економічно необґрунтоване установлення ставок рентної плати на нафту і природний газ призводить до збиткової діяльності

нафтогазодобувних підприємств, не дає можливості здійснювати приріст запасів та забезпечити технічне переоснащення родовищ. У цілому створена в Україні система рентного регулювання у сфері природокористування та екологічного оподаткування не забезпечує стійкого прогресу в мобілізації й акумуляції фінансових ресурсів, а також цільового спрямування коштів на здійснення природоохоронної діяльності. Рентні відрахування за використання природних ресурсів виявилися малоефективними.

8. Процес розподілу рентних доходів здійснюється фінансовим механізмом у цілому і його найважливішою частиною – податковою системою (включаючи не тільки податки у вузькому розумінні терміну, але й фіксовані платежі в бюджет). Більшість елементів цього механізму пов'язані з функцією перерозподілу природної ренти. Природна рента є складовою частиною природно-ресурсного потенціалу території. Природно-ресурсний потенціал (ПРП) території — це сукупна продуктивність природних ресурсів, засобів виробництва і предметів споживання, яка виражається в їхній сукупній споживній вартості. Природно-ресурсний потенціал відіграє вагомую роль у формуванні бюджетно-фінансової спроможності території, а саме впливає на розвиток промислових зон об'єднаних територіальних громад.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Dean A. A Reconsideration on the Theory of Rent / A. Dean, J. R. Worcester // American Economic Review. – 1946, June. – Vol. 36 (3). – P. 258–277.
2. Gereffi G. The Organization of Buyer-Driven Global Commodity Chains: How US Retailers Shape Overseas Production Networks // Commodity Chains and Global Capitalism / G. Gereffi, M. Korzeniewicz (eds.) L.: Praeger, 1994.
3. Girvan N. Transnational Corporations and Non-fuel Primary Commodities in Developing Countries // World Development. 1987. Vol. 15. N. 3. P. 13-740.
4. Lee Kuan Yew. The Singapore Story : Memoirs of Lee Kuan Yew. – Singapore : Singapore Press Holdings, 1998.
5. Osadchaya I. Natural rent, superprints of oil monopolies and state [Electronic resource] / I. Osadchaya. – Access mode : <http://www.nkj.ru/archive/articles/4196/>.
6. Ricardo D. (1817) The Principles of Political Economy and Taxation, L. 1973. (Reprinted).
7. Schumpeter J. The Theory of Economic Development. Oxford: Oxford University Press, 1961.
8. Womack J.P., Jones D.T. Lean Thinking: Banish Waste and Create Wealth in Your Corporation. N.Y.: Simon & Schuster, 1996.
9. Актуальні проблеми формування рентної політики в сучасних умовах // Матеріали міжнар. наук.-практ.конф., (Київ, 17 травня 2007 р.) : у 3 ч. / РВПС України НАН України. – К. : РВПС України НАН України, 2007. - Ч. 1. - 240 с.

10. Ангелко І.В. Методичні основи оцінки обсягів тіньового сектору економіки / Ангелко І.В.//Вісник СумДУ. Серія Економіка. – 2011. - №1. – С. 3 – 7.

11. Артемова Т.И. Стоимость и цена: логико-исторический процесс формообразования. – К.: Основа, 2006. – 448 с.

12. Буров В.Ю. Теневая экономика – фактор, сдерживающий модернизацию российской экономики [Электронный ресурс]. – режим доступа <http://www.bscnet.ru/orei/meropr/seminar/burov.pdf>

13. Веблен Т. Ограниченность теории предельной полезности // Вопросы экономики. – 2007. – № 7. – С. 86.

14. Вехи экономической мысли. Теория потребительского поведения и спроса / под ред. В. М. Гальперина. – Санкт-Петербург : Экономическая школа, 1999. – Т. 3.

15. Гилфасон Т. Мировая экономика природных ресурсов и экономический рост / Т. Гилфасон // Экономический журнал ВШЭ. – 2008. – № 2. – С. 201–216.

16. В.П. Гордієнко, Н.В. Сидоренко. Природно-ресурсна рента у системі економічних відносин [Електронний ресурс]. – режим доступу <https://core.ac.uk/download/pdf/14058358.pdf>

17. Гофман К. Г. Экономическая оценка природных ресурсов в условиях социалистической экономики / К. Г. Гофман. – М.: Наука, 1977. – С. 30-43

18. Закон України «Про експертну грошову оцінку земельних ділянок»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1531-2002-%D0%BF>

19. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>

20. Каплински Р. Моррис М. «Руководство по проведению исследования цепочек накопления стоимости». Перевод с англ. ГУ-ВШЭ, 2004.
21. Каплински Р. Распространение положительного влияния глобализации. Какие выводы можно сделать на основании анализа цепочки накопления стоимости?: Пер. с англ.: Препринт WP5/2002/03. – М.: ГУ ВШЭ, 2002. - 68 с.
22. Лавренчук В. Інтегральна оцінка рівня тіньової економіки в Україні [Електронний ресурс]. – режим доступу <http://econom.univ.kiev.ua/articles/.pdf>
23. Макфэрлен Ч. В. Критика теорий ценности и учение о ренте. СПб., 1907. С. 53.
24. Малышев Б. С. Общая теория ренты [Электронный ресурс] / Б. С. Малышев. - Режим доступа : mbs-renta.narod2.ru, glava2.
25. Малышев Б. С. Рента : монография / Б. С. Малышев. – Благовещенск : Изд-во АмГУ, 2005. - с.55-57.
26. Маркс Карл. Сочинения / Карл Маркс, Фридрих Энгельс. – [изд. 2-е]. - М. : Изд-во политической литературы, 1955. - Т. III. – С. 204.
27. Маркс, К. Сочинения [Текст]: в 50 т. / Карл Маркс, Фридрих Энгельс; [подгот. текста А. К. Воробьева, А. И. Мазыш; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС]. - М.: Политиздат, 1974. -42 Т. - 536 с.-Библиогр.: с. 520-530.
28. Маршалл А. Принципы политической экономии: В 3-х т. – М.: Прогресс, 1983-1984.
29. Мушинська Н.Ю. Впровадження оцінки рівня тінізації економіки на регіональному рівні [Електронний ресурс]. – режим доступу
30. Науково-обґрунтовані пропозиції до концепції щодо змін основних видів економічної діяльності для ескізу генерального плану м. Глухів Сумської області: Звіт про розробку науково-дослідної продукції / Під загальною ред. О. М. Теліженко. – Суми, 2016 р.

31. Огреба С.В. Методичні аспекти статистичної оцінки масштабів тіньової економіки України [Електронний ресурс]. – режим доступу http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/znpn/2011_7/33MAS.pdf

32. Огреба С.В. Статистична оцінка масштабів тіньової економіки України як необхідний інструмент подолання перешкод на шляху до вступу України в ЄС / Огреба С.В., Ладюк О. // Економічний аналіз. – 2012. - №10 (4). – С. 220-223

33. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

34. Оцінка обсягів тіньової економіки в Україні [Електронний ресурс]. – режим доступу www.me.gov.ua/file/link/187630/file/Shadow_Ikv2012.doc

35. Портер М. Конкурентное преимущество: как достичь высокого результата и обеспечить его устойчивость / Майкл Портер; пер. с англ. Е. Калинина. – [3-е изд.]. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2008. – 715с.

36. Разовский Ю.В. Горная рента. М.: Экономика, 2000.

37. Ретунських В.В. Теоретичні підходи до дослідження тіньового сектора економіки: регіональний аспект / Ретунських В.В. // Науковий вісник ЧДІЕУ. – 2010. - № 2 (6). – С. 56 – 63.

38. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения / Д. Рикардо // Антология экономической классики. - М. : Эконом-ключ, 1993. – С.345.

39. Рикардо Д. Собр. соч. СПб., 1908. Т. 1. С. 35-36.

40. Рикардо Д. Сочинения. Т. 1. –М.: Держполітвидав, 1941. – с. 3

41. Рябушкин Б.Т. Методы оценки теневого и неформального секторов экономики / Рябушкин Б.Т., Чурилова Э.Ю. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 144 с.

42. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. М., 1993. Кн. 1. С. 272-273.

43. Смит А. Исследования о природе и причине богатства народов. – М.: Соцэкгиз, 1962. – 684 с.

44. Тищук Т.А. Тінізація економіки України у контексті кризових тенденцій / Тищук Т.А., Іванов О.В. // Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. – 2011. - № 2. – С. 279 – 291.

45. Фишер С. Экономика / С. Фишер, Р. Дорнбуш, Р. Шмалензи. - М. : Дело, 1993. – С. 331.

46. Формування цін на ресурси: рента, процент, прибуток [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://studme.com.ua/-1883031110983/ekonomika/formirovanie_tsen_resursy_renta_-_protsent_pribyl.htm.

47. Франчук В.І. Аналіз методів оцінювання та виявлення тіньової економіки / Франчук В.І., Кіржецький Ю.І. // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ – 2009. - №1. – С. 4 – 11.

48. Фукс В. А. Исследование теории поземельной ренты. 1. Законы Д. Рикардо и Г. Ф. Тюнена. М., 1871. С. 50-51.

49. Янсон Ю. Значение теории ренты Рикардо в науке политической экономии. СПб., 1864. С. 33-34.

50. Экономический потенциал административных и производственных систем: Монография / Под общей ред. О.Ф. Балацкого. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2006. – 973 с.